

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	2
'Aho	Tu'apulelulu 2 'o Sune, 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa, 'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai	Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā Ngoue, Vaotā & Me'atokoni	Hon. Vili Hingano
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongoniua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Eke
Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongoniua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 02/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 2 Sune, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Fuakava 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Fuakava 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Fika 04	:	Fuakava 'a e Fakafofonga Nōpele 'o e Ongo Niua
Fika 05	:	Ui 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea
Fika 06	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea <ul style="list-style-type: none">• Fakahifo 'a e Mēmipa Fale Alea pea mei hono sea• Fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni ke toloi 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'i he Fakamaau'anga 'i he'ene fekau'aki pea mo e ngaahi hopo kole tu'unga 'i he fili
Fika 07	:	Lipooti hono fakahoko 'o e Tali Folofola
Fika 08	:	Lao Fakaangaanga Ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022 - Lao Fika 2/2022 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2023• Fakamatala Patiseti 2022/2023• Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue Fakapule'anga 2022/2023 - 2024/2025
Fika 09	:	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u 'Oku Ngata ki he 'aho 30 Sune, 2021

Fika 10	:	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022: <ul style="list-style-type: none"> i. Ke fakalahi e Pa’anga Tokoni Fakavāhenga ii. Ke monomono ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono ngāue’aki ‘o e Pa’anga Tokoni Fakavāhenga iii. Ngaahi ‘A’ahi ki he Vāhenga ‘i tahi iv. Ngaahi ‘A’ahi ki Tu’apule’anga v. ‘Ofisi ‘o e Kau Fakafofonga mei tahi vi. Tokoni ki he folau vakatahi ‘a e ngaahi vahefonua
Fika 11	:	Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2022/2023
Fika 12	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Fakafuakava’i Hou’eiki Mēmipa	8
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a e ‘Eiki Sea.....	9
Fakamālō’ia ‘Eiki Sea ngaahi ngāue mo e tokoni ki he ni’ihi ne uesia he fakatamaki Hunga Tonga Hunga Ha’apai & KOVITI-19	10
Fakama’ala’ala ki he tu’unga ‘oku ‘i ai KOVITI-19	10
Fakama’ala’ala ngāue Fale Alea makatu’unga he ngaahi Tu’utu’uni Fakamaau’anga	11
Fakama’ala’ala tu’unga fakalao ki he kau Fakafongona ne fakata’e’aonga’i ‘enau fili ki Fale Alea	11
‘Ikai ha mafai faka-Konisitūtone Fale Alea ke ta’ofi totonu foaki Konisitūtone ki he Hou’eiki Mēmipa kuo fakahalaia’i he Fakamaau’anga	12
Ngaahi kaveinga mahu’inga fekau’aki mo e kole ke fakatatali tu’utu’uni (<i>stay</i>)	12
Tokanga ke fakatokanga’i ngaahi uesia ala hoko ki he ngāue & fakahoko fatongia ‘a e Fale makatu’unga he ngaahi tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga	12
Kei ma’u pē kau Fakafongona ne fakahalaia’i Fakamaau’angá honau mafai ‘i Fale Alea ..	14
Fokotu’u ke hoko atu ngāue pea faka’apa’apa’i e fili ‘a e kakai	14
Tui ke fakatonutonu Lao Fili ke ‘oua toe hoko ha palopalema ‘i he kaha’u.....	15
Mahu’inga ke fakatokanga’i e ngaahi mataivaivai he Lao Fili	17
Fokotu’u ke lau ‘uluaki Patiseti 2022/2023	18
Tokanga ke fakafaikehekehe’i mafai pule ‘o e Fakamaau’anga pea mei he Fale Alea	19
Fakapapu’i ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai tu’utu’uni mai Fakamaau ki he Fale Alea pea kei malu tau’atāina mo e faitu’utu’uni Fale Alea.....	20
Tui ke fakalelei’i ngaahi mataivaivai he Lao Fili hili ha mahino ola e ngaahi Hopo Tangi.	21
Fehu’ia e ‘uhinga hono toloi ‘a e Fale Alea	21
Makatu’unga ne toloi ai ‘a e Fale Alea	22
Lipooti hono fakahoko e Tali Tō Folofola	24
Pāloti ‘o tali e Tali Tō Folofola.....	24
Fakamatala Fakalukufua Palēmia ki he Patiseti 2022/23	25
Visone Palani Langa Fakalakalaka 2015/2025	25
Kaveinga ki he Patiseti 2022/2023.....	26
Ngaahi Taumu’a Ngāue Lalahi ‘e 3 & Kaveinga ‘e 9 ‘a e Pule’anga.....	26
Fakama’ala’ala Minisitā Pa’anga he Patiseti 2022/2023	31

Fakafuofua \$29miliona ne mole he uesiatamaki KOVITI-19 ‘o tāpuni e takimamata.....	33
‘I ai tokanga ki he hikihiki e totongi koloa he fonua	33
Fakafuofua ki Siulai fakaofiofi ki he peseti ‘e 9 pe 10 hiki e ngaahi totongi koloa	33
Talafi pa’anga kau ia he pa’anga mei muli tokoni ki he tu’unga faka’ekonōmika e fonua .	33
Mahu’inga fatongia Pangikē Pule tokoni ke fa’u ha founa fakasi’isi’i hikihiki totongi koloa mei tu’apule’anga mo e ngaahi polokalama nō.....	34
Mahu’inga ‘o e Pangikē Pule ki hono pule’i mo tuhani lelei pa’anga mohe	34
Fai e tokanga fakapa’anga ki he fakamole vāhenga ‘a e Pule’anga.....	34
Kamata he ta’u ni totongi sino’i nō ki Siaina.....	35
Mahu’inga ke toe mateuteu ange ki ha fakatamaki he kaha’u	35
Fe’unga Patiseti 2022/2023 mo e \$764.7 miliona.....	35
Hoko pā Mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai & KOVITI-19 ke hiki lahi e fakamole ki he langa fakaakeake	36
\$30.3 miliona Patiseti Fe’amokaki 2022/2023.....	36
Vahe’i \$120.9 miliona ki he Langa Fakalalakala.....	37
Tu’unga ‘i ai nō mei tu’apule’anga ‘a e Pule’anga	37
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022	38
Tukuhifo ki he Komiti Pa’anga Fakamatala Patiseti 2022/23.....	39
Fokotu’u ke lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato	39
Tui ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ‘oku nau tokangaekina ngaahi me’a fakapa’anga, toe molemole ange ai e ngāue	39
Fokotu’u ke pālōti lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato	40
Kole ke tuku pē ki he ‘Eiki Sea ke fakahoko hono faka’uto’uta mo tataki e Fale Alea	41
Pālōti ‘ikai tali ke hoko atu feme’a’aki ki he ‘Esitimeti ‘i Fale Alea kae tukuhifo ki he Komiti Pa’anga.....	44
Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ki he Ta’u, Ngata ‘i he ‘aho 30 Sune 2021 ..	44
Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Fakamatala Pa’anga e Pule’anga ‘i he Ta’u Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021	45
Pālōti tali tukuhifo Fakamatala Pa’anga e Pule’anga ‘i he Ta’u Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021	46
Fakamatala nounou Fakafofonga ‘Eua 11 ki he Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022	47
Tui ‘ikai ha fekau’aki Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 mo e ‘Esitimeti ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga.....	48
Tui ke toki fakahū mai Fokotu’u Faka-Fale Alea he taimi alea’i vouti ‘oku fekau’aki mo e pa’anga tokoni fakavāhenga.....	49

Tui ke fakatatali Fokotu’u Fale Alea ki hono taimi totonu ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea	50
Tui mahu’inga ke toe fakakaukau’i mo fokotu’utu’u lelei he ko e pa’anga lahi mo e tukuhau e kakai ‘e tānaki ke fakahoko ‘aki.....	51
Fokotu’u ke mohetolo Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 ki hano taimi totonu	54
Pālotti tali tukuhifo Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 ki he Komiti Kakato.....	58
Fokotu’u ke tali Palani Fakaangaanga Fakata’u e ‘Atita Seniale ki he 2022/2023.....	58
Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e kau Fakafofonga ne fiema’u ‘atita’i pa’anga fakavāhenga.....	59
Pālotti tali Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale ki he Ta’u 2022/2023	60
Tokanga ke fakatokanga’i ha Sea Le’ole’o ki he Komiti Kakato	60
Fakamafai’i kupu 151 e ‘Eiki Sea Fale Alea ki hono fili ha Sea Komiti Fakataimi.....	60
Kelesi tuku.....	61

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu, 02 Sune 2022

Taimi: 1010-1015

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he 'Eiki Minisitā Fonua, kātaki 'o tataki mai 'a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na'e fakahoko heni 'a e Lotu 'aki hono kamata'aki 'a e Himi 391)

<005>

Taimi: 1020-1025

(Hoko atu e lotu.)

Fakafuakava'i Hou'eiki Mēmipa

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Minisitā Fonua. Kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu ki he 'asenita fika 2, fakakakato e ngaahi fuakava 'a e Hou'eiki Mēmipa.

'Eiki Sea: Ko e Tohi Fuakava 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai mo e Hou'eiki Nōpele, Konisitūtone 'o Tonga, kupu 83: 'Oku ou fuakava 'i he 'ao 'o e 'Otuá te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga, pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tonga, pea faitotonu mo mā'oni'oni 'a e lakanga mo e ngāue 'o e Fale Alea. Ko au *Lord Fakafanua*, Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai.

(Hili iá na'a ne 'uma ki he Tohi Tapú pea fakamo'oni hingoa 'i he tohi fuakavá.)

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: ... Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 3 'etau 'asenitá ko e Fuakava, Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapú.

Lord Tu'ivakanō: 'Oku ou fuakavá ni 'i he 'ao 'o e 'Otuá te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga, pea 'e tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea faitotonu mo mā'oni'oni 'a e lakanga mo e ngāue 'o e Fale Aleá. Ko au *Lord Tu'ivakanō*, Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapú.

(Hili iá na'a ne 'uma ki he Tohi Tapu pea fakamo'oni hingoa 'i he tohi fuakavá.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki kole atu ki he Kalaké tau hoko atu ki he Fuakava, Fakafofonga Nōpele Ongo Niuá.

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili: ‘Oku ou fuakavá ni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afió ko Tupou VI ko e Tu’i totonu ‘o Tonga, pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisitūtone ‘o e Pule’anga ‘o Tongá pea faitotonu mo mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘a e Fale Aleá. Ko au Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Fakafofonga Nōpele Ongo Niuá.

(Hili iá na’a ne ‘uma ki he Tohi Tapu pea fakamo’oni hingoa ‘i he tohi fuakava.)

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko ‘a hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní ‘aho Tu’apulelulu 2 Sune, 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea ngata’anga ē taliui. Ko e poakí ‘oku ma’u e tohi poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Toutaí pehē ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Ngaahi Vaotātā pea mo e tohi poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaea. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku nau me’a kotoa heni, mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afió ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afió, Tama Tu’i ko e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e

Kapinetí. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Tapu atu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili kae 'uma'ā e kau Fakafofonga Kau Nōpelé.

Fakamālō'ia 'Eiki Sea ngaahi ngāue mo e tokoni ki he ni'ihi ne uesia he fakatamaki Hunga Tonga Hunga Ha'apai & KOVITI-19

Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Pea 'i he kamata'anga 'etau fakataha Fale Alea 'o e 'aho ní, te u kamata'aki 'eku fakamālō ki he Pule'angá kae 'uma'ā e ngaahi kautaha ngāue fakapule'anga mo 'ikai fakapule'anga kotoa pē, na'a nau tokoni ki he ni'ihi na'e faingata'a kuo uesia 'enau mo'ui koe'uhi ko e ngaahi fakatamaki 'i he kamata'anga 'o e ta'ú ni. Pehē foki ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā Mo'uí pea mo e kau toketā he falemahakí mo e Potungāue Mo'uí, hono hoko atu hono malu'i kitautolu meí he mahaki faka'auha ko e KOVITI-19. 'A ia 'oku hoko atu pe ngaahi tu'utu'uni fakapule'anga ki he fakataputapu.

'I he'ene pehē Hou'eiki kimu'a pea u hoko atu te u kumi fale'i ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui he pongipongi ni fekau'aki pea mo 'etau tu'utu'uni ngāue ki he hoko atu 'a e ngāue e Falé. Fakama'ala'ala mai tu'unga 'oku 'i ai 'a e *face mask* pea mo e ngaahi tu'utu'uni te tau tali ui ki ai hoko atu e fakataha'anga ko eni e Fale Aleá. 'Oku ou fakatokanga'i pe na'e tui homou *face mask* he'etau hū mai pea ko eni kuo to'o. Ka 'oku ou fiema'u pē ke fakapapau'i mai meí he kau toketā ko e hā 'enau fale'i ki he tu'unga ko iá kimu'a pea tau hoko atu. 'Eiki Minisitā Mo'uí me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he 'omai e pongipongi ni ke tau kau ai Sea. Pea te u tali nounou atu pē Sea ki he me'a 'oku tokanga ki ai e Feitu'una.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai KOVITI-19

Ko e tu'unga foki 'oku 'i ai e KOVITI-19 'i Tongá ni 'e Sea 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito 'i he'ene a'u mai ki he pongipongi ni. ...

<010>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... Ko 'aneafi Sea na'e toko 12 pē 'a e *positive cases* na'e ma'ú tatau, ko Vava'u ia pea mo Tongatapu ni. Ko e tu'unga ko eni 'i he ngaahi fo'i uike 'e taha ko eni kuo 'osi Sea, 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie, pea makatu'unga ai hono tukuange ke foki 'a e fānau ako ki he ako kātoa pea mei he ako tokamu'a, ngaahi lautohi, pea mo e ako ngaahi kolisi. 'Oku ou fie fakatokanga'i pē Sea ko e kakato eni 'a e mähina 'e 4, 'etau feohi ai pea mo e KOVITI-19.

Sea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he Pule'anga, kakai 'o e fonua, Potungāue Mo'ui, ngaahi laine mu'a, kau sotia, kau polisi, uafu, mala'evakapuna, 'i he fengāue'aki fakataha ke tau a'usia 'a e tu'unga fakafiemālie kuo tau a'usia 'i he pongipongi ni. Hangē ko ho'o fehu'í Sea, mahino ki he motu'a ni na'e fai 'a e sivi KOVITI kātoa 'a e kau Fakafofonga mo kitautolu ko ē 'oku tau 'i Fale ni, pea *negative* kātoa. Ko e tu'unga ia ko ia Sea he taimi ni 'oku fakafiemālie pea 'oku tau tauhi pē 'a e vāmama'o. 'E lava pē ke fai 'etau feme'a'aki kapau 'e to'o pē *mask*,

faingamālie pē Sea he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘i Fale ni te ne lava ke fakamafola ‘a e fokoutua ni, he ‘oku tau ‘osi sivi kātoa.

‘A ia ‘oku ou, anga ia ē fakakaukau Sea ko e *screen* ko eni ‘oku ne hanga ‘o fakavahevahe’i ‘a e Fakafofonga pea mei he Fakafofonga, ko e vāmama’o ‘oku ‘atā pē ia Sea he ‘oku mahino te tau sivi pea tau toki ōmai ‘o fakahoko fatongia ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Mahalo ko e ki’i tokoni atu pē ia Sea ki he ‘etau feme’a’aki ko ia mo e hoko atu ‘a e Fale Alea, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku ou tui kuo mahino pē me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau tauhi ‘a e vāmama’o mo e ngaahi tu’utu’uni mei he Potungāue Mo’ui.

Fakama’ala’ala ngāue Fale Alea makatu’unga he ngaahi Tu’utu’uni Fakamaau’anga

Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e kaveinga mahu’inga ‘oku ou fie lave atu ki ai ‘i he pongipongi ni, fekau’aki eni pea mo e ngāue ‘a e Fale Alea, ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi *case*, Tu’utu’uni Fakamaau’anga, kuo ‘osi ‘oatu kimu’a pea tau fakakakato ‘a e Fale ‘i he pongipongi ni. ‘I he’ene pehē ko e ‘uluaki Hou’eiki na’e ‘ai ke tau fakahifo ‘a e Mēmipa Fale Alea ‘i hono sea makatu’unga ‘i he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga na’e fakakakato ‘i he ‘aho Falaite uike kuo ‘osi. Ka kuo ma’u mai ‘a e fakahā tohi ki he ‘Ofisi ‘o e Sea mei he Tu’i Fakamaau Lahi ‘aneuhu, kuo tu’utu’uni ‘a e Tu’i Fakamaau Lahi ke *stay* ‘a e tu’utu’uni na’e fakahoko ki he Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 10. Pea ‘i he’ene pehē ‘ikai ke fakakakato ‘a e ngāue atu na’e ‘osi pulusi atu ‘i he’etau ‘asenita fika 6. Koe’uhi ‘oku mahu’inga ke tau faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni mei he Tu’i Fakamaau Lahi pehē foki ki he ngaahi kupu ‘i he lao ‘oku tau taliui ki ai ‘i he Lao ki he Fili.

Fakama’ala’ala tu’unga fakalao ki he kau Fakafofonga ne fakata’e’aonga’i ‘enau fili ki Fale Alea

Ka neongo ia Hou’eiki te u fakama’ala’ala atu ‘a e tu’unga fakalao ‘oku tau ‘i ai ‘i he ‘aho ni, koe’uhi ke mahino pē ki he Hou’eiki Mēmipa kotoa ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘i ai. ‘A ia ko e ‘uluaki ‘oku fekau’aki ia pea mo e, mo hono fakata’e’aonga’i ‘a hono filii ki Fale Alea ‘a e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi ‘i Fale Alea ni, ‘i he Fakamaau. Ko e Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea ‘o e ngaahi Vāhenga Fili ‘e 4, kuo fakata’e’aonga’i hono filii ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 18 ‘o Nōvema 2021. Pea na’e ‘omai ‘a e tohi fakamo’oni mei he Fakamaau’anga ‘o fakahā mai ai ‘a e ola ko eni fekau’aki eni pea mo Tongatapu 4, Tongatapu 6, Tongatapu 7, pea mo 10.

Ko hono fakatatali hono fakahifo ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Fale Alea, ‘a ia ‘oku tau fakahoko ‘i he pongipongi ni fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau, koe’uhi ko e toe ma’u ai pē mei he Fakamaau ...

<005>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ... ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakatatali ko eni, ‘e fakakakato ‘a e *stay* ‘o e tu’utu’uni kiate kinautolu takitaha fekau’aki pea mo ‘enau ngaahi hopo kae ‘oleva kuo pau ‘a e ola ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Tangi ki he’enau hopo ko ia.

‘A ia ko e totonu ke tangi ko e totonu faka-Konisitūtone ia ‘a e Tonga kotoa pea ‘oku tau faka’apa’apa’i. Pea kapau ‘e tali ‘enau tangi ‘e hoko atu pē ‘enau Mēmipa ‘i honau sea ‘i he Fale Alea pea ‘o kapau ‘e ‘ikai tali ‘enau tangi ‘e fakahoko leva he Fale Alea hono fakahifo kinautolu takitaha mei he’enau sea ‘i Fale Alea fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e lao.

‘Ikai ha mafai faka-Konisitūtone Fale Alea ke ta’ofi totonu foaki Konisitūtone ki he Hou’eiki Mēmipa kuo fakahalalaia’i he Fakamaau’anga

‘I he’ene pehē ‘e Hou’eiki ‘i he hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o kamata mei he ‘aho ni kae ‘oua ke mahino ‘a e ola ‘a e Hopo Tangi ‘a e Hou’eiki Mēmipa ko eni. Te nau kei ma’u pē ‘enau ngaahi totonu ko e Mēmipa kakato ‘a e Fale Alea ‘o fakatatau pea mo e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone. ‘Oku ‘ikai ‘i ai ha’aku mafai ko e Sea ‘o e Fale Alea pē ko ha tu’utu’uni ‘i he lao ‘e malava ai ke tau ta’ofi ‘a e ngaahi totonu kuo foaki ‘e he Konisitūtone ki he Hou’eiki Mēmipa.

Ngaahi kaveinga mahu’inga fekau’aki mo e kole ke fakatatali tu’utu’uni (*stay*)

‘I hoku fatongia ko e Sea ‘a e Fale Alea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a mahu’inga ko u loto ke u tuku atu ke mou me’a ki ai ke tau feme’a’aki mo tali kimu’a pea hoko atu ‘etau ngāue he ‘aho ni. Pea mo e ngaahi kaveinga na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Tu’i Fakamaau Lahi ‘i he’ene tohi tu’utu’uni *written ruling* ‘ene fakahā ‘ene tu’utu’uni ‘i hono tali ‘a e kole tu’utu’uni fakatatali pe ko e *stay* ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4.

Hangē pē kuo mou mea’i na’e toloi mai e Fale neongo kuo maau e ‘Esitimeti mo e Patiseti ‘a e Fale Alea, koe’uhí ko e ngaahi fale’i fakalao na’e kumi ‘e he ‘Ofisi ‘o e Sea mo e Fale Alea ke mahino e tu’unga ‘oku ‘i ai ngāue e Fale he’etau hoko atu.

Tokanga ke fakatokanga’i ngaahi uesia ala hoko ki he ngāue & fakahoko fatongia ‘a e Fale makatu’unga he ngaahi tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga

Ko e tali ‘e he Fakamaau’anga ‘o tuku mai e tu’utu’uni pē ko e ta’ofi pē ko e *stay*, ‘oku ne fakahā mai ‘oku fakalao ke hokohoko atu pē ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea, pea ke kei ma’u pē he Hou’eiki Fakafofonga honau takitaha sea hangē pē ko e me’a na’a ku ‘osi lave ki ai. Ka neongo ia na’e me’a ‘a e ‘Eiki Fakamaau Lahi ke tau fakatokanga’i ‘e ala uesia ‘a e ngāue mo e fatongia fakahoko he Fale Alea ‘o makatu’unga ‘i he kei ma’u he Fakafofonga honau sea pē ko e *risk* pea ke kau atu e ngaahi ngāue ‘a e Fale Alea neongo kuo ‘osi fakata’e’aonga’i hono fili kinautolu ‘a e kau Fakafofonga ko eni, ‘o kapau ‘e a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai tali ‘enau tangi ‘amui ange.

Na’e fakahā he ‘Eiki Fakamaau Lahi ko e kaveinga ni ‘e tokangaekina he Fale Alea ‘i he vā e Sea ‘o e Fale Alea pea mo e ‘Eiki Palēmia. Ko e vaha’a taimi ko ia mei he ‘aho ni ki ha mahino mai ‘a e ola ‘o e ngaahi Hopo Tangi, ko e vaha’a taimi mahu’inga ia ‘e ala hoko ‘a e uesia ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Tu’i Fakamaau Lahi ki he founa ngāue ‘a e Fale Alea ‘o kapau ‘e a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai tali ‘i he Fakamaau Hopo Tangi ‘a e ngaahi tangi.

Neongo ia Hou’eiki ‘i he vakai fakalao e ‘ofisi ni ‘oku te’eki ai ke ma’u ‘i he hisitōlia ‘o e Fale Alea ‘o Pilitānia, ‘Aositelēlia pē ko Nu’usila ha *precedent* pē ko ha *case* kuo hoko ‘a e uesia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Tu’i Fakamaau Lahi. ‘A ia ko e taimi fakahisitōlia eni Hou’eiki ...

<007>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ... ‘i he anga ko ē tu’u ko ia e lao, ‘e malava ke hoko e uesia ka ‘oku te’eki ai ke tau lava ‘o fakapapau’i pē ko e hā ‘a e uesia ‘e hoko.

‘A ia te u lave atu pē ki he taha ‘o e ngaahi *issue* ‘e malava ke fehu’ia ai ‘i he ngāue ‘a e Fale. ‘Uluaki ‘e malava ke fehu’ia ‘a e totonu pē ko e tu’unga totonu ‘o e Mēmipa Fale Alea ‘o kapau ‘e ‘ikai tali ‘ene tangi ‘amui ange. ‘Oku ‘uhinga eni ki hono *stay* pē ko hono tali ‘a e tu’utu’uni fakatatali ke ta’ofi hono fakahifo ha Fakafofonga mei hono sea. Ka ‘oku ‘ikai ke ne fakafoki ‘a e tu’unga ‘o e Fakamaau’anga kuo fakata’e’aonga’i ‘a hono fili ko e Fakafofonga. ‘A ia neongo ‘a e *stay* ka ‘oku kei lolotonga fakata’e’aonga’i pē ‘a e fili ‘a e Fakafofonga na’e fakahoko ‘i he ‘aho Nōvema 2021. ‘A ia ‘e malava pē ke fehu’ia pē ko e Mēmipa Fale Alea totonu nai ‘a kinautolu pē ‘ikai kae ‘oleva kuo fakapapau’i ‘i he Hopo Tangi.

Ua, ‘e ‘ikai lava ke fakafuofua’i ‘a e lahi e Fakamaau’anga ‘a e faingamālie ke hoko ‘a e uesia pea ‘oku ‘ikai ke lava ke tau fua ‘a e lahi e uesia ‘e malava ke hoko ‘o ka hoko. Ko e uesia ko eni ‘e ala hoko ‘oku ‘ikai lava ke tau fakafuofua’i ‘a e lahi pē ko e faingamālie ka ‘oku mahino pē ‘e ala hoko. ‘A ia ko e uesia ko ia ‘e ala hoko e ‘eke’i pē fehu’ia fakalao ‘a e fatongia ‘o e Fale Alea ‘i he vaha’ataimi ko eni, ‘o kau ai ‘a e ngaahi lao ‘oku lau ‘i Fale Alea, ngaahi fokotu’u ne fakapaasi ‘e he Fale Alea pea mo e ngaahi *issue* ‘oku fakahū mai ke pālōti, ngaahi lao ‘oku fakahū mai ke pālōti ‘e he Hou’eiki Fakafofonga ko eni.

‘A ia ‘oku hā mahino pē ia he kupu 62 ‘o e Konisitūtone ko e totonu ‘a e Mēmipa ke ne fakahū ha lao fokotu’u ki he Fale Alea. Ka ko e *issue* ‘oku fakafehu’ia ‘i he Fakamaau’anga ‘i he ‘aho ni, ‘a e Mēmipá kimu’a pea ‘i ai ha’ane totonu ke ne fakahū mai ‘a e lao, ko e Mēmipa ‘oku lolotonga fehu’ia. Ka fakahū mai ‘e he Mēmipa ko eni ha Lao Fale Alea ko e fehu’i ke tau tali, pē ‘oku ne maumau’i nai ‘a e kupu 62 ‘o e Konisitūtone pē ‘ikai. ‘A ia ko e hā leva e founa ‘e malava ke tau fakasi’isi’i ai ‘a e faingamālie ke hoko ai ha uesia.

‘Uluaki, ‘e malava ke tau hanga ‘o fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ‘a e *risk* ki he ngāue Fale Alea pē ko ha uesia ‘e malava hoko fakalao ‘o ka ‘eke ‘amui. Ko e tali ki he fehu’i ko ia, ‘oku ‘ikai ‘ilo ia ha taha. ‘A ia ko e fo’i founa ‘oku ua Hou’eiki. Ko e ni’ihi ‘oku uesia ‘enau Fakafofonga mo ‘enau sea ‘i Fale Alea. Ko e me’a fakafu’ituitui pē ia ‘anautolu koe’uhi ‘oku mahino ‘a e tu’unga ‘o e Konisitūtone mo ‘enau ngaahi totonu pē te nau kau mai ki he pālōti ki he fokotu’u ki he fokotu’u lao ‘i Fale Alea, ‘i he vaha’ataimi ko eni, ‘o a’u ki he taimi kuo fakapapau’i ai honau sea ‘i he Hopo Tangi.

Hangē ko ‘eku lave atu ‘i he kamata ‘eku fakamalanga ‘oku ‘ikai ai hatau mafai faka-Konisitūtone ke tau lomi’i hifo pē ta’ofi ‘a ‘enau totonu faka-Konisitūtone. Ko e me’a fakafu’ituitui pē ia ‘a e Hou’eiki Fakafofonga takitaha ‘oku lolotonga...

<008>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Sea: ... ‘i ai ‘enau keisi ‘i he Fakamaau Lahí pē te nau ngāue’aki ‘a e ngaahi totonu ko ia pē ‘ikai koe’uhí ko e lavea pē ko e uesia ‘e ala hoko ki he ngāue Fale Alea ‘i he vaha’ataimi

ko eni. Pea 'oku 'i ai pē ngaahi mafai 'oku 'i he 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo 'ene Hou'eiki Minisitā. Ko e ngaahi mafai ko ia 'oku hā pē 'i he Konisitūtone pea 'e 'ikai te u kolosi 'o hala loto'api atu ki he mafai mo e ngeia 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene 'Eiki Palēmia. Ka 'i he 'ao mo e loto Fale Alea te u fakatokanga atu 'i he pongipongi ni.

Ko hono nounou 'a e me'a 'oku ou lave atu ki ai Hou'eiki 'e malava pē ke tau hoko 'a e Fale Alea ko ha *victim* 'i he laó hangē ko e ngaahi *issue* na'e 'ohake faka-Konisitūtone 'i he Fakamaau'anga 'i he kuo hilí. Ka neongo iá te tau fe'ao pē mo e uesia 'e ala hoko pea te tau toki sio pē ki ai 'o ka hoko 'i he kaha'ú. Ka 'i he pongipongi ni Hou'eiki 'oku ou tuku atu e faingamālie ko ení ke tau fakatokanga'i ko e taimi pelepelengesi eni pea hangē ko e ngaahi kupu he laó kuo u lave atu ki ai 'oku 'ikai 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he founa ngāue ke tau hoko atu ai.

Kai kehe Hou'eiki ko e me'a fo'ou eni pea 'oku te'eki ai ke hoko ha me'a pehe ni 'i he hisitōlia e fonua ni. 'Oku ou fakamālō atu pē ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko mo e ngaahi fale'i kuo 'omai fakalao ka ko u tui pē mahalo kuo mahino 'a e ngaahi me'a ko eni kuo u fakamatala atú. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Fakafofongá te u tuku atu pē 'a e faingamālie ke mou me'a mai he taimi ni ki mu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'etau 'asenita.

Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Kei ma'u pē kau Fakafofonga ne fakahalaia'i Fakamaau'angá honau mafai 'i Fale Alea

'Eiki Palēmia: Tapu mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'E 'Eiki Sea tau fakafeta'i kotoa pē he 'etau a'u mai ki he 'aho fakakoloa ko eni mo e kamata 'o e ngāue 'a e Fale 'Eiki ni. Te u to'o nounou atu pē Sea hangē pē ko ia 'oku ke mea'i 'o fakatatau ki he ngaahi fale'i fakalao kuo tau 'osi ma'u 'o hono *stay* pē ko eni he Fakamaau Lahí 'a e tu'utu'uni ko ení 'oku ma'u kotoa 'e he kau Fakafofongá na'e, he toko fā ko ení honau ngeia pea mo honau mafai ke nau fili pē ta'efili 'i ha pālōti pē ko ha fā'ahinga fokotu'u 'e fai 'i Fale ni. 'A ia ko e poupu pē ia 'a e motu'a ni ki he ngaahi fale'i fakalao mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ke mea'i pē pea na'e 'osi fakahoko mai pē 'uhinga ka tau hoko atu e Fale mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Fika 2 Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e, 'a e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua Mafimafi he'ene kei 'alo'ofa pea faifai pea tau a'u mai ki he 'aho ni ke fakahoko hotau fatongia ki he 'Ene 'Afio pea mo e kakai 'o e fonua.

Fokotu'u ke hoko atu ngāue pea faka'apa'apa'i e fili 'a e kakai

Sea ko u tui pē kuo 'osi mahino kia kitautolu 'a e me'a ko ena kuo ke me'a ki ai pea ko u fokotu'u atu 'e au ia ke tau hoko atu e ngāue ia he ko e ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu'ivakanō: ... he ko e lao foki 'oku pehē mai *until you prove guilty* pea 'oku 'i ia e tangi. Pea ko e kau Fakafofonga nautolu kuo fili mai ki he Falé ko e fili ia 'a e kakaí. Pea 'oku tonu ke tau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi vāhenga kuo nau fili mai 'a e kakai ko ení mahalo 'oku lau afe 'enau kau poupu ki ai ko 'enau fili mai ia. Ka 'oku mahino pe Fakamaau'anga ko e tu'utu'uni ia 'a e tokotaha. Kai kehe Sea 'oku ou tui au ke tau hoko atu 'a e ngāue ia pea kapau te nau pāloti 'oku nau kei ma'u pē mafai 'i he Falé. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau pāloti, tatau pē.

Tui ke fakatonutonu Lao Fili ke 'oua toe hoko ha palopalema 'i he kaha'u

Ka 'oku ou tui ko e me'a ke tau ako mei hení pea tau feinga ke *amend* e laó ke 'oua 'e toe hoko ha me'a pehē 'i he fonuá ni. He 'oku mahino pe hotau 'ulungaanga fakatongá ka 'oku, ka ko e me'a ko e fatongia ia 'o e Fale ko ení. Ko e hā e ngaahi me'a ko ē te tau fakalelei'i 'oku fakalelei'i ia 'i he laó. Ka 'ikai, 'e hokohoko eni pea ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu au ke tau hoko atu e ngāué. Pea 'oku ou fakamālō ki he fakama'ala'ala 'a e Feitu'una pea 'oku tauu pe mo e Feitu'una he ko koe pe 'oku 'i he Falé ni. Pea ko e taha ia e ngaahi me'a fatongia 'o e Seá ko koe pe 'oku 'i ai e ngaahi mafai ko íá mo e, he 'oku 'ikai ke ta'efakalao ha me'a, mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga Tongatapu 11, 'Eua 11 kātaki.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea 'oku ou kole pē fakatapu atu ki he Feitu'una pehē ki he tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé, pehē ki he fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá pea mo e Kapinetí pea pehē ki he toenga e kau Fakafofongá.

Sea 'oku mahino 'aupito, 'aupito ho'o fakama'ala'ala 'au ia ki he me'a ko ení. 'Uluakí, fakalongolongo foki e lao ia pea mo 'etau Konisitūtoné he hoko ha fa'ahinga me'a pehé ni. Pea 'oku 'ikai foki ko ha me'a te tau ala pule'i he koe'uhí ta'au e taimí pea mo 'etau fonongá 'i he a'u ki he fa'ahinga tu'unga pehé ní.

Ko e fakama'ala'ala ko eni 'okú ke fai 'oku mahino 'aupito koe'uhí ko e fo'i 'elemeniti fo'ou ko ení 'oku hā 'i he me'a ko eni 'oku tau a'usia ko e tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau ke fakatatali hono fakahoko ko ē 'o e tu'utu'uní. Ko e *risk* pe ko e ala uesia ko ē 'etau ngāué 'oku ou tui lahi 'aupito 'Eiki Sea 'e hoko ia. Pea ko hono kakanó 'oku ou tui ko e 'eke fakalao pe ko ē 'okú ke fakama'ala'ala mai, 'a e tu'unga 'o ha lao te tau tali pe ko e tu'unga 'o e Patiseti ko eni 'oku 'ai ke tau talanoa ki aí pe ko ha pāloti pe ko ha fokotu'u.

Ko e anga ko ē 'etau vakai fakalelei ko ē ki aí ko e *risk* ko eni 'oku mo'oni pe 'oku *real*. 'E ala hoko ko e faingamālie ko ē ke hokó 'oku ma'olunga. Pea 'i he'ene tu'u leva ko ia Sea 'oku ou, 'oku mahino kiate au 'a e founa ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Palēmiá pea pehē ki he Hou'eiki Nōpelé. Ka 'oku ou tokanga pe au ke 'ai ke mahino 'aupito, 'aupito ko e hā me'a 'oku tau faka'atā, ko e hā e me'a ko ē 'oku 'ikai ke tau faka'atā. He ko 'etau fakafuofua atu pē ko e foki mai ko ē ki he tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai he 'ahó ni 'i he kaha'ú ko u tui lahi 'e 'i ai 'a e me'a ia ko ia. 'E 'i ai e foki mai ia ke fai ha ngaahi 'eke ki ha lao pe ko ha fokotu'u pe ko hano fakapaasi ha fa'ahinga tu'utu'uni 'oku tau fai. 'Oku ou tui lahi 'e foki mai ia ki ai.

Pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au ia ke tau talanoa mu'a ki ai ke 'ai pe ke mahino ko e hā 'a e tu'ungá. 'A ia ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá koe'uhí ko 'ene 'omai e founa 'e taha ka 'oku ou tui ko e pongipongí ni ko e me'a mahu'inga eni ia ke tau ki'i talatalanoa pe ki ai ke tau mahino lelei, ko e hā e founá mo tau feinga pē ke fakaalaala mo faka'ehi'ehi ke

tukutukuhifo pē ‘a e faingamālie ko ē ke fai ai ha ngaahi ‘eke fakalao ‘i he kaha’ú ki lalo ‘aupito, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu mu’a Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Pilinisi Kalaniuvalu mo e Hou’eiki e fonuá. Fakatapu foki kia Tevita Fatafehi mo e kau ...

<010>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Lao: ... Fakafofonga e Kakai, kaungā Minisitā ‘i he Kapineti.

‘Eiki Sea, ko e mo’oni pē ho’o me’a ko e me’a fo’ou eni pea ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha *precedent*, ko e me’a pē ko ē ne u *precedent* pea ‘oku *precedent* ko e hopo ko ē ‘a Lasike. Na’e, te u fakahoha’a pē Sea ki he me’a ko eni na’e hoko. ‘I he taimi ko ē na’e ‘osi ai ko ē hopo ko ia, pea na’a mau fakataha mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō na’e Palēmia ‘i he ‘aho ko ia, mo e motu’a ni ko e Tokoni. Pea mau felotoi ai mo e ‘Ateni Seniale ‘o e ‘aho ko ia ke fakatatali ke ‘oleva ke kakato ‘a e *Court proceedings* kotoa pea toki hoko atu ha ngāue.

‘Osi pē mei ai ha miniti ‘e 5 pē 10 toe tā mai ‘a e ‘Ateni Seniale ‘o e ‘aho ko ia, ‘o fakahoko mai kuo liliu ‘ene fakakaukau. Pea ko e me’a ko ē na’e hoko ai na’e to’o ‘a e sea ko ē ‘o Lasike. Taimi na’e hopo fakalao ai ‘i he ‘eke ‘i he tangi, hao ‘a Lasike ia, ka ko e taimi ko ē na’e ‘eke ai ‘e Lasike ‘a ‘ene totonu, ko e ‘aho ko ē na’e fai ai ‘a e hopo na’e kole ‘e Nōpele Lasike ke u lele ange ‘o fakamo’oni. Na’e fai ‘a e feinga ke ta’ofi ‘a e me’a ko eni kae ‘oleva ke a’u ke kakato ‘a e Fakamaau’anga. Pea ko e me’a ia na’a ku fakamo’oni ai ki he hopo ‘a Lasike ki he fakamatala ‘a e me’a ko ia. Na’e ‘osi pē ko ia pea pelulā ai pē ‘a e ‘ū fa’ahi, kae totongi ‘a e pa’anga ko ē ‘a Lasike. ‘A ia ko e me’a ia ko ia ‘oku hoko.

‘I he *issue* ko eni ‘o e ‘aho ni, ko e totonu ko ē ‘a e Mēmipa Fale Alea ke ne fa’u ha lao ke pālōti, mo e me’a kātoa ko ia, kuo ‘osi tu’utu’uni mai ‘e he Fakamaau’anga, toloi kātoa ha tu’utu’uni ke fakahifo pē fakangata ‘o e mafai ko ia kae ‘oua leva kuo kakato ke lava ‘a e tangi.

‘Oku ‘i ai ‘a e tui ‘Eiki Sea kapau ‘e tangi, pea mālohi, ‘osi, pea kapau ‘e fo’i ko e kamata lau mei ai ko ‘ene fo’i ko ia pea toki lau mei ai ke ‘oua na’a toe pālōti ‘i Fale ni. Ko e lolotonga ni ‘e pālōti pea hikinima pea malanga pea fokotu’u lao, ‘atā. ‘Oku ou tui ‘oku kei ‘atā pē ia kae ‘oua leva kuo ‘osi ‘a e tangi. Pea ‘oku neongo ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha *precedent*, ka ko e anga ia ‘etau sio mo e ngaahi fale’i fakalao ko ē ‘oku hoko. Ko eni ‘oku tuku mai ke *stay*, ke ‘oleva ‘e fakahoko ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga kae ‘oua leva ke lava ‘a e tangi. Ko ‘ene kakato ia ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga.

Ko ia ‘oku ou poupuu atu ki he me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia, kae 'uma'ā ‘a e Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu, tau hoko atu ‘a e ngāue, pea kei nōmolo pē tu’unga ‘o e Fakafofonga Mēmipa kotoa ‘o e Fale ko eni ‘ene totonu, mo hono mafai kei kakato pē ia kae ‘oua leva kuo lava kakato ‘a e tangi. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki mahino pē kiate au ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao pehē foki ki he Fakafofonga ‘o ‘Eua 11, ka te u tokoni atu pē ke fakama’ala’ala ‘a e *issue* ko eni ...

<005>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Sea: ... he ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau hanga ‘o to’o hala. ‘Uluaki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau mafai ‘i he Konisitūtone mo e Lao ‘oku fakalongolongo ke tau hanga ‘o fakaloto’i pe tukuhifo ha Fakafofonga. Ko e founa pē ‘e taha ‘oku tuku mai he Lao ‘i he Lao ko ē ki he Fili te tau fakahifo ha Fakafofonga ‘o kapau kuo hanga he Fakamaau ‘o fakahalaki ‘enau fili. Pea ko eni ‘oku toe tu’utu’uni mai pē ‘a e Fakamaau ke tau fakatatali kae ‘oleva kuo mahino ‘a ‘enau tangi ‘a e ola ‘o e tangi.

Ko e ‘isiū na’a ku ‘ohake ‘aneuhu ‘oku fekau’aki ia pea mo e lavea pē ko e uesia ‘e ala hoko ‘i he vaha’ataimi ko eni kae ‘oleva kuo mahino e hopo ‘a e fakamaau, Tu’utu’uni Fakamaau Tangi. Ko e *precedent* talu mei he *case* Vaikona ‘i he 1990 na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ko *Webster* na’a ne hanga ‘o tu’utu’uni ke ‘oua ‘e tali ‘a e kole *stay* na’e hoko ia ko e *precedent*. Na’e ‘ikai tali ai ‘a e kole *stay* ‘o a’u mai ki he hopo ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao.

Ko e *precedent* hono ua ‘oku tau sio ki ai ko e *case* ko eni ‘o Lasike. ‘A ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie ia ‘a Lasike ke kole ke *stay* makatu’unga ‘i he’ene lakanga ko e Sea e Fale Alea. ‘Oku tu’utu’uni e Konisitūtone kuo pau ke tāpuni ‘a e Sea e Fale Alea lakanga ko ia ‘i loto he ‘aho ‘e fitu. Pea ‘i he ngaahi tu’utu’uni ko eni kimui ni ‘i he Tu’i Fakamaau Lahi ko eni ‘o e ‘aho ni, ‘oku ne hanga ‘o fakamali’i ‘a e *precedent* ‘i he Vaikona pea mo e *case* ko eni ‘o Lasike ‘o mahino ‘e malava pē ke foaki ‘a e *stay* ki he kau Fakafofonga Fale Alea, ko e *precedent* fo’ou eni.

Mahu’inga ke fakatokanga’i e ngaahi matavaivai he Lao Fili

Makatu’unga ai ‘etau fakatokanga’i ‘a e matavaivai ‘i he’etau lao he ‘oku ‘i ai ‘a e uesia ‘e ala hoko pea kuo toe fakatokanga mai pē he Tu’i Fakamaau Lahi ‘a e uesia ko ia. Neongo e ‘ū me’a ko ia ‘e Hou’eiki, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia te tau lava ‘o fai ki ai. Ko e ngaahi fakatonutonu ia ke tau toki vakai’i ‘amui ange hili ha mahino e ngaahi *case* ko eni ‘i he Hopo Tangi. Tau toki siofi fakalelei e Lao Fili, Lao Konisitūtone koe’uhí na’e hili e ngāue ko ē na’e fakahoko ki he Sea mālōlō kia *Lord* Lasike na’a tau hanga ‘o fakalelei’i e Konisitūtone he kupu 23. Pea ko e fo’i fakalelei ko ia na’e kau ia ‘i he ngaahi poini mamafa na’e tokoni ki he tu’utu’uni e Tu’i Fakamaau Lahi ki he kau Fakafofonga ‘o e ‘aho ni.

‘A ia Hou’eiki ‘oku ou kole atu ke tau fakatokanga’i e me’a ko eni ka tau hoko atu he ko e poini mahu’inga ke tau fakatokanga’i ko e me’a fakafō’ituitui ia e kau Fakafofonga pea he’ikai ke tau hala loto atu ki he’enau totonu faka-Konisitūtone. Me’a mai Fakafofonga Nōpele Vava’u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'una Sea pea ko u kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Ko u poupou atu Sea ki he me'a 'oku ke me'a'aki, tau hoko atu. Ko e me'a ko eni na'e hoko 'oku tau fanongo ai, me'apango pē Sea koe'uhí ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ka koe'uhí ko e ni'ihi ko eni 'oku nau 'i he tafa'aki e Pule'anga ko e kakai lelei eni ke ne fai e ngāue pea 'oku tau faka'amu ke fai mo fai ā ha ngāue 'Eiki Sea. Pea pehē pē he pongipongi ni 'e te tau hoko atu ā ke lau 'etau Patiseti.

Ko e Patiseti ko eni Sea he'eku sio tonu ke vave 'aupito. Tonu ke 'aho pē ua pē tolu pea tau fe'unga 'Eiki Sea. Ko u lau au e Patiseti Sea a'u ki 'aneuhu ko u 'osi fiefia au fanongo ki he Patiseti pea faingofua 'aupito, 'aupito e lau e Patiseti ia. Ka 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha 'amanaki 'a e kau Mēmipa ia mo e ni'ihi he Fale ni 'e 'i ai 'a e me'a 'e hoko pehē. Ko hai te ne toe faka'ilo e ni'ihi na'a nau fai e faka'ilo ko eni 'o fekau'aki mo 'enau ngaahi totongi ha ngaahi me'a pehē 'i tu'a Sea. Mou me'a ki he maumau 'oku hoko ki he fonua ni. Pea 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā Lao 'ai 'o toe ki'i fakalelei'i e lao. Tahataha hake ho'omou ngaahi me'a ko ē te mou 'oange ki he kakai, 'ai ke 1 kilu. 'Ave ke fiefia e kakai 'o e fonua. ...

<007>

Taimi: 1110-1115

Lord Tu'ilakepa: ... Ka ko ia 'oku nofo pē kita mo hoto fāmili kae nofo ia 'o lama kita. Na'a mo e kau Fakafofonga he Fale ni 'e lava pē ha kulupu ia 'o fa'u ha me'a ke tukuange pea te nau fakamo'oni 'ikai ke 'i ai ha'o 'amanaki ki ai.

Fokotu'u ke lau 'uluaki Patiseti 2022/2023

Ka 'oku ou fokotu'u atu Sea tau lau mu'a 'etau Patiseti ka tau hoko atu. Toe pē 'aho 'e fiha ko u, 'oku ou lave'i Sea mahalo 'oku toe pē 'aho 'e 21 mahalo pe 'aho 'e 20 'oku 'i ai e kau folau heni ki he ngaahi folau mahu'inga 'Eiki Sea pea 'oku tau feinga ke fai mo tali e Patiseti Sea. Ko u fokotu'u atu, lau ā 'etau Patiseti.

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhí ko e tu'utu'uni 'etau taimi kole atu ke tau mālōlō.

(Mālōlō ai e Fale)

<007>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu he faingamālie ko eni ke tau hoko atu ki he fika 7 'etau 'asenita ko e lipooti hono fakahoko e Tali Folofola. Fakafofonga Tongatapu 1 pea mo e Hou'eiki Nōpele Tongatapu Fohe mo lipooti mai ho'omo ngāue ki he Fale pea tau toki hoko atu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kātaki pē mu'a 'Eiki Sea ko e ki'i fakahoha'a pē eni ia koe'uhi na'e fie fai pē ki'i fakahoha'a he fika 6 ka na'e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie. Kapau ko e hā pē tu'utu'uni 'a e Feitu'una mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele kuo ‘osi mahino ‘a e *issue* ki he fika 6 tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha pōini fō‘ou ‘oku ke ‘omai.

Tokanga ke fakafaikehekehe‘i mafai pule ‘o e Fakamaau’anga pea mei he Fale Alea

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Pule’anga. Pehē foki fakatapu atu ki he tēpile kau Fakafofonga ‘o e Kakai pea pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ia na’e fai ki ai e fakahoha’a ko ia na’e fai ai e feme’a’aki ko ia ‘aneuhu, koe’uhi ‘oku fekau’aki pea mo e hoko atu ‘a e kau Fakafofonga pea mo e tu’utu’uni ‘o e hopo. Ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e hoha’a ia ‘Eiki Sea ko e tu’utu’uni ko ē hopo ‘i he me’a fakama’ala’ala ko ia ‘aneuhu ko e hanga ‘e he ‘Eiki Fakamaau Lahi ‘o fakata’e’onga’i e fili ‘a e kakai ‘a e Mēmipa. Ko e fakalea ia ko ē ko ē na’e ‘omai ‘a eni ko ē ‘i he feme’a’aki ‘aneuhu.

Ko e fakakaukau ko ia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘osi mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e kupu 23 ‘o e Konisitūtone. He ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni ‘e fakahoko kae ‘oleva kuo fakakakato ‘a e tangi. Ka ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e hoha’a ia ‘Eiki Sea, ko e māvahevahe ko ē ko ē ‘a e Fakamaau’anga pea mo e Fale Alea. Ko u tui ko e fatongia ‘o e Fale Alea ke tukuhifo ha Mēmipa, ‘i he tu’utu’uni ‘a e lao ‘o kapau ‘oku ne maumau’i ha lao. Ka ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e hoha’a ko e tu’utu’uni, ‘oku te’eki ai ke u ma’u ‘e au ‘a e tu’utu’uni. Ka ko e anga ko ia e feme’a’aki mo e anga ko ē ‘alu ko ia he *media* ‘oku tu’utu’uni ke fakata’e’onga’i ‘a e fili ‘e he Vāhenga 10 honau Fakafofonga. Ko e tu’utu’uni ia ko e tu’utu’uni ia ko ē ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ‘alu holo ko ē ‘i he ongoongo hangē ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ko ia ‘i he ‘aho ni.

Ka ko e ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a atu ‘Eiki Sea. He ko e me’a ko ia na’e fakahoha’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ko e me’a na’e ‘osi hoko pea ‘oku ‘ikai tonu ia ke toe hoko. Ka ko ‘eku lave’i na’e ‘osi ‘i ai e tu’utu’uni ke fakahoko e Fale koe’uhi ke to’o ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e kau Fakafofonga kuo ‘osi halaia ‘i he hopo. Ka ko e me’a ko ia ko ē ‘oku fai ki ai ko ē sio ki he kupu 23. ‘Oku ne tala mahino mai ‘a e faikehekehe ko ē ko ē ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau pea mo e tu’utu’uni ‘a e Fale. Ko e me’a, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fakahoha’a atu ‘Eiki Sea, he koe’uhi ‘oku fekau’aki eni mo e fili ‘a e kakai pea mo e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau pea mo e Fakafofonga kuo fili.

Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a, he koe’uhi ko e pongipongi ni ‘oku tau hanga ‘etautolu ia ‘o alasi pē ko e Fakamaau’anga ‘a e tefito’i mo’oni ko ē me’a ko ia ko e temokalati ko e fili ‘e he kakai. Ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a atu ko ē ‘i heni, he ko e kupu 62 ‘a ē na’a ke me’a ki ai ...

<008>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku: ... ko e toki liliu ke ‘i ai e fa’ahinga founa ko ē ko ē fatongia ‘o e Mēmipa. Ko ‘ene tu’u ki mu’a ‘oku mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó, ko e tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale ko e me’a pē ia ‘a e Fale. ‘A ia ‘oku ‘i ai ko ē Tohi Tu’utu’uni ko e fakamānava’i ia ‘e he Fale ‘a e kupu hono 2 ke foaki e mafai ko ia ki he Tohi Tu’utu’uni.

Pea ko ia Sea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e fakahoha’ a ko ē he pongipongi ni, lolotonga ‘oku mahino pē tu’u ia ‘a e laó pea mo e tu’u ‘a e Konisitūtone, kuo hangē kiate au ‘oku ngali fai ‘o hangē ko ē ha, ha felākaakí. Pea hangē leva kiate au hangē ko e me’a ko ē ‘oku hoko ko ē he pongipongi ni, kuo tali ‘a e tohi kole ki he ni’ihi. Pea hangē ko e me’a mai ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia kole ‘a e tokotaha pea tali ai e toko fā. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e toe fakahoha’ a atú ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku toe fai ha fefihiaki kae ‘oleva kuo kakato ‘a e kupu 23.

Ka ko e ngaahi faka’uhinga laó ‘oku ‘uhinga ai ko ē ‘a e anga ko ē ‘etau felāfoaki holo ko ē he pongipongi ni. Ka ko e ‘uhinga pē ko ‘eku kole atu pē ‘a’aku Sea ko e me’a fo’ou ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ki aí, ko e fakata’e’aonga’i ‘e he Fakamaau ‘a e fili ‘e he kakai ‘a honau Fakafofonga.

Ko hai na’e hala ko ē ‘ene, ko e kakai na’e hala ‘enau filí pe ko e Fakamaau’anga ‘enau faka’uhinga’i ‘a e tufa ko ē ‘o e tokoni? Ko e me’a pē ia, ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga ko e lave ‘a e sino ko ē ki he sino ko ē kae ‘osi ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘e taha mātē. Faitu’utu’uni ‘a e Fakamaau ‘i he Fakamaau’anga, faitu’utu’uni ‘a e Fale Alea ko e Pule ia hono 2 ko ē ko ē fonua. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e toe fakahoha’ a atú koe’uhí ko e ngaahi ‘elemēniti ‘oku ‘ave holo ‘i tu’a koe’uhí ko e ngaahi faitu’utu’uni ke hanga ‘e he Fakamaau ‘o pehē he tu’utu’uni kuo ne fakata’e’aonga’i e fili ‘o e Fakafofonga Fika 10 hangē ‘oku ngali hala e kakaí ki he’enau fili, ka ‘e toki makatu’unga e ngāue ‘a e Fale Alea ‘i he faitu’utu’uni ‘a e Fakamaau ki he keisi fakafo’ituitui.

Ka ko e ‘uhinga pē ia ‘a e fakahoha’ a atu Sea koe’uhí ke fakafaikehekehe’i ‘a e *Executive Fale Alea* pea mo e Fakamaau’anga ke ‘oua ‘e fehokaki holo he siakale Sea. Ko e tu’unga pē ia ‘oku fai atu ai e fakahoha’ a Sea he ‘oku fai e felāfoaki ‘i he fu’u me’a ‘oku tuhu’i mahino mahino ‘aupito. He ‘ikai ke ‘i ai ha sino ‘e toe lava ‘o faitu’utu’uni ki ha hopo kae ‘oleva kuo ‘osi ‘a e ‘aho ‘e 42 ko ē ‘oku ‘oange ki ai ‘ene totonú. Ko e ‘uhinga pē ‘e Sea e fakahoha’ a atu. Mālō ‘aupito.

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele ‘Eua. Hou’eiki te u toe ki’i fakama’ala’ala atu pē me’a ‘oku ‘uhinga ki ai e Hou’eiki Nōpele na’a ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau to’o kehe. Ko e kupu 23 ko e kupu ia na’e fakatonutonú ka ‘oku felāve’i ia pea mo e hopo hia. ‘A ia na’e fakatonotonu e Konisitūtone he kupu 23 ke ‘oua ‘e toe malava ‘o hoko ‘a e *issue* na’e hoko kia *Lord Lasike*.

Ko e kupu 62 fekau’aki ia pea mo hono, mo e ngaahi mafai ‘oku tuku mai he Konisitūtone ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ke fakahū mo pāloti ha ngaahi lao mo ha ngaahi tu’utu’uni he Fale Alea pea ‘oku hanga ‘e he kupu 62 ‘o fakaivia’i ‘a e Tohi Tu’utu’uni ‘oku tau tali ui ki ai ‘a e tu’utu’uni ngāue ko eni e Fale Alea.

Fakapapau’i ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai tu’utu’uni mai Fakamaau ki he Fale Alea pea kei malu tau’atāina mo e faitu’utu’uni Fale Alea

Ko e me’a kehe ‘a e fetō’aki ko eni e vā ‘a e Pule 3 ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofonga ka te u fakapapau’i atu he pongipongi ni ‘oku ‘ikai ke tu’utu’uni mai ‘a e Fakamaau ki he Fale Alea. ‘Oku kei malu pē ‘a e tau’atāina mo e faitu’utu’uni e Fale Alea.

‘I he Lao Filí ‘oku hā ai ‘o ka fakahalaki ha fili ha Fakafofonga Fale Alea ‘e he Fakamaau’anga pea ‘oku tu’utu’uni ai kuo pau ke fakahifo ia ‘a e tokotaha ko ia ‘e he Fale Alea. Hou’eiki ‘oku

‘osi mahino kuo fakahū mai ‘a e tu’utu’uni e Fakamaau’anga ke *stay* ‘a e tu’utu’uni ko ia. ‘A ia ‘oku makatu’unga ‘etau ngāue ...

<009>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Sea: ... ‘i he me’a ko ē ‘oku tau ma’u ‘i he tēpile. Na’e ‘omai tohi *certify* kuo fakahalaki toe ‘omai tohi me’i he Fakamaau’anga pehē ke *stay*. Ko ‘etau tali ui ki he laó, tau talangofua ki he tu’utu’uni kuo ‘omai me’i he Fakamaau’angá pea mo tau faka’apa’apa’i ‘a e lao ‘oku tau taliui ki aí. ‘Oku hā he laó ‘a e me’a ke tau hoko atu ki aí ka ‘oku tau fakaongoongo eni ki he ngaahi hopo tangí kae toki mahino ‘a e founga te tau hoko atu ai.

Tui ke fakalelei’i ngaahi matavaivai he Lao Fili hili ha mahino ola e ngaahi Hopo Tangi

‘A ia ‘oku fakatatau pe ia ki he kupu 21 ‘o e Lao ko eni ki he Filí pea mo e kupu 62 ‘o e Konisitūtoné. Ko e ngaahi fepakipaki ko eni na’á ku fakamatala atu ki ai ‘aneuhú ko e ngaahi me’a ia ke tau hanga ‘o fakatokanga’i ‘i he ‘ahó ni. Pea ko e taimi ko ē ‘oku mahino ai ola e ngaahi hopo tangí ke tau ngāue ke tau hanga tapuni e ngaahi matavaivai ‘i he laó ke ‘oua ala hoko e me’a ko ení ‘i he kaha’ú. ‘O hangē ko e fakatonutonu faka-Konisitūtone na’a tau fakakakato ki he kupu 62 hili e hopo ‘a *Lord Lasiké*. ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe mo e Feitu’una Sea kau kole ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí. Sea ‘oku ou pou pou au ki he Nōpele ko eni mei ‘Euá ‘aki ‘eku faka’uhinga ko eni Sea. Ko e me’a ne u kole atu ai ‘anenai ke fai mo lau ‘etau me’a, Patisetí. ‘I he’eku faka’uhingá ‘aku ia Sea ko e hia eni ‘oku fai ‘e he kau Mēmipá, ‘i he’eku faka’uhinga ‘i he lea faka-tonga ‘Eiki Sea. Kuo nau maumau’i ‘a e lao ‘a ia ‘oku tu’utu’uni ‘o fekau’aki pea mo e fili faka-Fale Alea Sea. ‘Oku ongo ‘aupito ‘Eiki Sea pea ko e ongo tahá ko ‘enau me’a hē ka tau feme’a’aki he me’a ko iá ‘Eiki Sea. Pau pe na’e fai ‘e he Feitu’una e fo’i fakama’ala’ala pea tau ngata ai ka tau hoko atu.

Fehu’ia e ‘uhinga hono toloi ‘a e Fale Alea

Pea toloi e Falé, hā e me’a na’e ‘ikai ke tau lele ai e Falé ka tau nofo ‘o tali ki he tohi ke *stay* ‘a e ni’ihi ko ení. ‘Oku kau noa ‘a e tafa’aki ko ē Fakamaau’angá ki he Fale Aleá ko ‘etau toe tangi. Lele Fale, nau me’a mai ke hoko atu ‘etau ngāué. Kae vakai’i ‘a e tu’unga pe *stay* pe ‘ikai *stay* ‘a e Hou’eiki. Sio pehē pe ‘ahó ni ta ko ē ‘e *stay* pe ia.

Ko e maumau lahi ne hoko ki he me’a ko eni *case* na mou feme’a’aki ki ai ‘anenai. Na’e ‘ikai ke ‘oange ha faingamālie ki he Nōpelé pea taimi na’e ha’u ai na’e totongi kotoa e ‘ū monū’ia mo e, na’e totonu ke ‘oua ‘e hoko ia, ko e maumau ia ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a ko u kole atu ai ‘Eiki Sea, ‘oua te tau faka’uhingá he ko ‘etau faka’uhingá na’e ‘ikai ke tau fakatokanga’i he Fale ni ‘a e lao na’e fa’u ‘e he Komisiona Fili ‘a ē ‘oku uesia ia he ‘ahó ni. Ka tau hoko atu he koe’uhi ko u faingata’a’ia. Ko u nofo au ‘o fakakaukau ki he ni’ihi ‘i tu’a na nau fai ‘a e me’a ko ení.

Sea ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘e taha Sea kapau te ke me’a ki ai na’e fahi pulu ‘a e Fakafofonga ia ‘e taha ‘i he lolotonga pe ko ē filí. To’o e pa’anga *constituency* ‘o nō mei ai ‘a e kakai ‘o e feitu’u

‘e taha ‘Eiki Sea. Totongi e ‘ū kalapu ‘aki e 2000. Ke me’a ki he maumau ko iá, ‘ikai ke faka’ilo ia ‘e he ni’ihi he Fale ko ení ka ‘oku ‘osi ma’u e ngaahi fakamatala falala’anga ‘o fekau’aki mo e me’a ko ia ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ‘oku ou kole atu ai ‘Eiki Sea tuku ā he ‘oku ongo. ‘Oku ke mea’i ko ā ko mautolu kātoa ko eni ‘oku mau ‘i he malumalu e Feitu’una. Tau ‘unu atu ā ki ha me’a ‘e taha ka tau hoko atu e Falé ‘Eiki Sea. Ko ‘etau toe nofo ko ē ‘o toe feme’a’aki he me’a ko ení mahalo ‘oku sai ke u mālōlō au Sea hū au ki tu’a kae ‘oleva ke ‘osi e me’a kae lau e Patiseti ka tau hoko atu. Ko u fokotu’u atu hē ke tau hoko atu mu’a ‘etau ‘asenitá.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Nōpele, nau ‘osi hoko atu ‘e au ‘Asenita ko koe pe mo e Fakafofonga Nōpele ‘Eua na mo toe fakafoki mai ki he ‘asenitá fika 6 ka nau ‘osi kamata atu au ia hetau foki mai mei he mālōlō ‘i he lipooti ko eni ke fakahoko e tali folofolá.

Makatu’unga ne toloi ai ‘a e Fale Alea

Ko e me’a pē taha na’á ke me’a ki ai ko u fiema’u ke fakatonutonu. Na’e makatu’unga e toloi e Falé koe’uhí ko e Patisetí. Na’e ‘ikai makatu’unga e toloi e Falé ko hatau tali ki he ngaahi tu’utu’uni ko eni meí he Fakamaau’angá. Pea fakatātā’aki pe ‘eni, na’e ‘osi tala ke tau fakahoko e fakataha ko eni e ‘aho ní ‘i he Tusité. Ko e me’a kehe e ngāue e Fakamaau’angá ‘o fakakakato mai ‘a e *stay* ‘a Tongatapu 10 ‘i he pongipongi ni pē, ko ‘enau feinga’i ke fakahū mai ki mu’a he ...

<010>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Sea: ... tau fakataha. ‘I he’ene pehē na’e tulimui mai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ki he ‘asenita ngāue ‘a e Fale Alea he na’e makatu’unga pē toloi mei he kamata ‘i he ngāue na’e fiema’u ke fakakakato ki he Patiseti. Pea hili e tala tu’utu’uni ‘o faka’atā ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Patiseti Pa’anga, na’e fiema’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Sea ke fakakakato ‘a e ngaahi fale’i fakalao na’e toki fakakakato mai pē ‘aneafi. Na’a mou to’o hala mo taki hala’i ‘a e kakai ko e ‘uhinga na’e toloi ai ‘a e Fale ko ‘etau tali ki he ngaahi *stay*.

Ko e *issue* ‘uluaki pē ia ‘oku ou fiema’u ke fakama’ala’ala ke mahino ‘i he pongipongi ni. Hou’eiki ‘oku ou kole atu ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: Tau hoko atu ‘etau ngāue he ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ‘e lava ke tau hanga ‘o liliu, ‘i he feme’a’aki ko eni, ‘oku ‘osi fakama’ala’ala atu ‘a e *issue* ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Kātaki pē he’eku fa’a toutou tu’u ka ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘oku ke fakama’ala’ala ki ai ‘Eiki Sea, fakamolemole atu ki he Feitu’una. Ko e Patiseti ko eni na’e ‘osi mahino ia ‘i Fepueli. Ko ‘Epeleli na’e fainolo ai ‘a e Patiseti ko eni. Hā ne tuai lele ‘a e Fale? Mei ai mei, a’u ki Mē, ko Sune eni, toloi, fanongonongo, toloi, fanongonongo.

‘Oku ou kole atu Sea fakamolemole ‘i he motu’a ni ka tau hoko atu ā, ‘oua te tau toe ‘ai he ‘oku mau ma’u pē ‘emautolu ‘a e me’a koē ‘oku ke me’a ki ai. Tau hoko atu, fokotu’u atu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ‘oku ou poupu pē au ia ki heni pea ‘oku mahino pē ko ‘etau sitepu hoko ko ‘etau hoko atu. Ka ‘oku ou tokanga pē au ‘Eiki Sea ke malu’i pē ‘etau ngāue mo e ngeia ho Fale, he koe’uhi ko e me’a ko eni ‘oku pelepelengesi hangē pē ko ho’o me’a ‘anenai. Pea na’a ku fakahoha’a atu au ia ke tau ‘ai mu’a ‘a e, ko e hā ‘a e pau ko ē ko ē ki he’etau hoko atu, ‘a ia ko e sitepu hokó ia. Ko e, na’a ku kau ‘i he tālānga, ‘oku ke ‘osi me’a mai pē foki ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ‘anautolu ke nau ‘i heni ko e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Pea ‘oku ou faka’apa’apa lahi kiate kinautolu, ka tau ‘ai ko e ha ‘a e me’a ‘oku tau tali ke tau hoko atu ‘aki. Te nau kau ‘i he talānga pea nau kau ‘i he pāloti pē ko e kau pē ‘i he talānga kae ‘ikai ke kau ‘i he pāloti ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a hifo ki lalo. Me’a hifo ki lalo ‘Eua 11. Hou’eiki, ‘osi ‘eku kātaki, na’a ku ‘osi fakama’ala’ala atu ‘aneuhu ‘a e *issue* ko eni. ‘Uluaki, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau mafai faka-Konisitūtone ke tau ta’ofi ‘a e totonu ‘o e Fakafofonga Fale Alea, ke nau kau mai ‘i he feme’a’aki. Na’a ku ‘osi fakama’ala’ala atu ‘aneuhu ko e me’a fakafo’ituitui ia ‘a e Fakafofonga pē ‘e fie kau mai pē ‘ikai. ‘E ‘ikai ke tau hanga ‘o fakakouna’i kinautolu pe fai ha tu’utu’uni ke fakahalaki ‘enau totonu faka-Konisitūtone ‘oku tau kei fakaongoongo eni ki he Fakamaau Tangi ke nau hanga ‘o fakama’ala’ala mai ‘a e tu’unga ‘oku nau ‘i ai.

Ko e uesia ‘e ala hoko, ‘oku mo’oni ‘e malava ka ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fua ‘i he ‘aho ni. Ko e me’a ia te tau toki, pau ke tau fe’ao mo ia ‘i he ‘aho ni. Hangē ko ‘eku lave ‘aneuhu, ‘e malava pē ke hoko ‘a e Fale Alea, ko ha *victim* ‘a e lao, ka ko e *issue* ko eni te tau toki lava pē ‘o fakakakato ‘amui ange ‘i ha fakatonutonu ‘a e Konisitūtone ‘o hangē ko e fakatonutonu na’e fakahoko hili ‘a e *case* ‘a Lasike ki he kupu 62 ‘o e Konisitūtone.

Ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku tuifio, ‘i he ngaahi lao, ko e Konisitūtone, Lao ki he Fali, Lao ki he Fale Alea. ‘Oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi laumālie heni Hou’eiki, ‘oku tau tō kehekehe ai. Kiate au ko hoku fatongia ke tataki ‘a e feme’a’aki ‘o e Fale ‘o fakatatau ki he Lao, Konisitūtone mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘e taha ‘oku ne hanga ‘o tuhu’i mai ke fakai’ia’i ha tu’utu’uni te tau hanga ‘o fai ke lomi’i hifo ha totonu faka-Konisitūtone ha Fakafofonga.

Ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai ‘aneuhu, tau fakatokanga’i pea tau ngata ai, ko e fakalelei mo e fakatonutonu ki he lao tau toki fakakakato ia ‘amui kae ‘oleva kuo lava ‘a e ngāue ‘a e lao pea mo e Fakamaau’anga ki he ni’ihi ko eni. Me’a fakafo’ituitui ia ‘a e Fakafofonga pē ‘e fie kau mai, ‘atā pē feme’a’aki, ko e pāloti mo e ‘ū me’a ko ia, me’a ia ‘a e Fakafofonga. Ka ko hono aofangatuku, ko e *risk* ko ia kuo pau ke tau fe’ao mo ia ‘i he ‘aho ni. Ko e me’a ia na’a ku fakatokanga ki ai ‘aneuhu. ...

<005>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Sea: ... Ko e me’a ‘oku ou kole atu Hou’eiki ke tau fakatokanga’i ka tau hoko atu ‘etau ngāue. ‘E ‘osi pē pongipongi ni te’eki ai ke tau kamata he ‘asenita mahu’inga taha ‘oku tēpile he Fale ni ko e ‘Esitimetī ‘a e Pule’anga kae hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Fale. Kole atu Tongatapu 1 tau hoko atu ki he fika 7 ‘etau ‘asenita lipooti hono fakahoko ‘a e Tali Folofola.

Lipooti hono fakahoko e Tali Tō Folofola

Tevita Puloka: Tapu mo e ‘Eiki Sea, fakatapu atu Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Hou’eiki ‘o e fonua, tapu ki he ‘Eiki Palēmīa ‘o Tonga, Hou’eiki Minisitā pehē ki he kau Fakafongā ‘o e Kakai, kae ‘atā mo e motu’a ko eni ke fakahoko ‘a e lipooti mai ‘Eiki Sea ki he Feitu’una kae pehē ki he Fale ‘Eiki ni ‘a e fatongia na’e tu’utu’uni ‘e he Fale ki he motu’a ni, ko e Fakafongā Fika 1 ko e Fakafongā ‘o Tongatapu 1 kae pehē ki he Fakafongā ‘o e Hou’eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu ko *Lord* Fohe, ke fai hono fakahoko ‘o e Tali Folofola ‘o e Fale ni ki he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio.

‘Eiki Sea ‘aho 13 ‘o Sanuali na’e tali ai ho Fale ‘a e tohi Tali Folofola pea na’e fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Sea Le’ole’o ‘o e ‘aho ko ia ke lele atu ai e motu’a ni ‘o muimui atu ‘ia *Lord* Fohe ki hono fakahoko ‘o e Tali Folofola. ‘I he ‘aho 20 ‘o Sanuali ‘o fakatatau pē ki he fakahinohino na’e fai mei he ‘Ofisi Palasi. Pea ma fononga atu ki he ‘ofisi ‘o e Tala Fekau ‘a ‘Ene ‘Afio, *Lord Chamberlain* ‘i he ‘Ofisi ‘o e Palasi ‘i he ‘api ko Mapu ‘a Fuiva. Na’e lele atu ‘a e motu’a ni mo fakahoko kae pehē muimui atu ‘ia *Lord* Fohe, na’e talitali kimaua ‘e he Tokoni Sekelitali ma’olunga ko Suka ‘Otukolo kae pehē ki he Tokoni Sekelitali ko *Katherine* Lina Tupou. Na’e faipē ‘a e lotu pea fakahoko ‘a e motu’a ni ‘a e fakahoko ‘o e fekau ‘a ho Fale ‘Eiki ko e tali ‘o e Folofola pea pehē ki he fakataukei na’e fai ‘e he Kalake Pule ‘o e Fale ni.

Na’e mahino pē tūkunga ‘o e fonua ni ‘i he ‘aho ko ia. Ko e taimi eni na’e kei ‘afio e Tama Tu’i ‘i he Funga Fonua. Na’e talitali lelei kimaua ‘e he Tokoni Sekelitali Ma’olunga pea mo ‘ene tukupā mai te ne fakahoko lelei ‘a e tohi Tali Folofola ‘a e Feitu’una pea mo e Fale ‘Eiki ni ki he Sekelitali ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea ‘oku ou tui ne ‘osi fakaa’u lelei ‘a e fekau ko ia mo e talamonū pē na’e ‘omai mei he ‘ofisi ki he Feitu’una kae pehē ki he Fale ‘Eiki ni mo e langa ngāue ‘oku kamata ‘i ho Fale Alea ‘i he ta’u ko eni. Na’e lava lelei ‘a e fatongia mo e fekau na’e fai, leveleva e malanga.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e lipooti mei he Fakafongā 1 mo e Fakafongā Hou’eiki Nōpele ‘i he tali Tō Folofola kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Pālōti ‘o tali e Tali Tō Folofola

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosā *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmīa, ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *His Serene Highness* Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni ‘o e fakataha’anga ni toko 23 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. ...

Taimi: 1200-1205

'Eiki Sea: ... Tau hoko atu ki he fika 8 'etau 'asenita 'a ia ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2022 ki he ta'u 2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022. Lao Fika 2/2022 'oku fakakau mai ki ai 'a e Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2023 Fakamatala Patiseti ki he Tau Fakapa'anga 2022/2023. Pea mo e Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue Fakapule'anga ki he ta'u 2022/2023 ki he 2024/2025.

Hou'eiki ko e angamaheni e ngaahi Lao Fakaangaanga hono fakahū mai 'oku fa'a tuku e taimi ki he Fakafofonga pē ko e Minisitā 'oku ne fakahū mai e lao. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki ai, te u kole heni ki he 'Eiki Palēmia tuku atu ho'o miniti 'e 20 ke fakama'ala'ala fakalukufua fekau'aki pea mo e Patiseti mo e fakamatala pa'anga ho'o visone ki he ta'u fakapa'anga ko eni. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamatala Fakalukufua Palēmia ki he Patiseti 2022/23

'Eiki Palēmia: Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'oku ne 'afio 'i Fale Alea. Tapu ki he 'Ene 'Afio Tama ko Tupou VI. Tapu ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu ki he Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala. Tapu ki he Pilinisesi Pule, Pilinisesi Salote Mafile'o Pilolevu Tuita. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo e Hou'eiki 'o e Fonua. Tapu atu 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga e Kakai.

Tapu ki he Kalake Pule mo e kau ngāue kotoa 'a e Fale Alea. Tapu atu ki he kakai kotoa e fonua 'i Tonga mo tu'apule'anga foki, aofaki e tala fakatapu pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato 'o e fonua kae 'atā mo'oku 'a e faingamālie ni hono fakahoko atu ki he Fale 'eiki ni 'a e visone mo e ngaahi taumu'a mo e kaveinga ngāue mahu'inga 'a e Palani Fakalukufua 'a e Pule'anga kuo 'osi fokotu'utu'u 'o kamata 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023 pea mo e 'uluaki Fakamatala Patiseti homou Pule'anga fo'ou ni.

Visone Palani Langa Fakalalakaka 2015/2025

Ke pātoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he tapa kotoa pē. Ko e Visone ia 'o e Palani Langa Fakalalakaka ki he 2015/2025. Ko e visone 'oku uho mo'ui langa fonua mo 'anau melie ma'a hotau lolotonga ni kae 'uma'ā e kaha'u. Ko e 'amanaki lelei ia 'oku ta kumuni he taimi 'oku felemofafo ai 'a e ta'au 'a e faingata'a, kae kei lotolotoi pē 'a 'ofa, loto tokoni mo fakatu'amelie. Neongo 'a e mapuna 'a e mo'unga afi mo e hake 'a e peau kula ka 'uuni pē hotau ivi ke langa mo fakaakeake. Kuo kapu 'a e fonua 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko e KOVITI-19 'o mo'ua ai 'a e toko 1 mano tupu. Ka 'oku fakatahataha'i 'etau 'ilo, taukei mo 'etau lotu, matu'uaki 'aki.

'Oku tau tofanga he uesia e tu'unga faka 'ekonōmika kuo uesia ai 'etau tu'unga fakasosiale he ngaahi faingata'a mo e nunu'a tamaki hangē ko e faito'o konatapu ka 'oku 'ikai ke tau 'ata'atā mei he kanongatāmaki 'o e feliuaki 'o e 'ea. Ka 'oku fetokoni'aki 'a e ngaahi fungavaka kehekehe oku tau 'i ai ke tau tau'i ke ikuna 'a e ngaahi faingata'a ni.

Kaveinga ki he Patiseti 2022/2023

'Eiki Sea, 'oku kei tu'u pē moto hotau fonua, 'Otua mo Tonga Ko Hoku Tofi'a. Ko e fakama'unga ia 'o 'etau langa fonua, 'oku no'o ki ai e visone 'o e palani fakafonua ke fakataulama 'a e folau e vaka 'a e Pule'anga 'o tokoni'i mo fakapapau'i 'e 'ikai li'ekina ha taha. Ko e laumālie ia kuo fatu'aki 'a e Kaveinga Patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u 2022/23, Ke langa fakavave 'a Tonga ke matu'uaki ange e feliuaki 'o natula, ngaahi fakatamaki ki he fonua mo fakaakeake 'i he KOVITI-19. Ke fakaola 'a e kaveinga ni...

<008>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Palēmia: ... kuo fokotu'u ai ha taumu'a ngāue lalahi 'e tolu. 'Uluaki langa ke matu'uekina 'a e faingata'a ki he fonua pē ko e *national resilience*. Ua, lelei ange fakahoko fatongia kuo ma'ama'a 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga. Tolu, fakatupu faingamālie faka'ekonōmika.

'Oku fakamalumu he ngaahi taumu'a ngāue 'e tolu ko eni 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi pē ko ia 'oku 'iloa fakapapālangi ko e *Government Priority Areas* 'e 9 ke nau hulu'i 'a e ngaahi taumu'a ngāue lalahi 'e tolu ne u lave ki ai ke fakama'unga ki ai 'a e tokanga makehe 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ngata pē he ta'u fakapa'anga fo'ou kae pehē foki ki he ta'u 'e fā ka hoko mai.

Ko e lahi fakalukufua 'o e Patiseti 2022/2023 'oku fe'unga 'a e pa'anga hū atū mo e pa'anga 'e 573.1 miliona. Ko e lahi taha 'eni e fokotu'u Patiseti 'a e Pule'anga kuo ne fakahaa'i atu 'a e mahu'inga ke tulifua ki he kaveinga kuo fokotu'u mo a'usia 'o e ngaahi taumu'a mo e ngaahi kaveinga ngāue.

Ngaahi Taumu'a Ngāue Lalahi 'e 3 & Kaveinga 'e 9 'a e Pule'anga

Taumu'a Ngāue 1

Ke langa ke matu'uekina 'a e faingata'a ki he fonua. 'Oku 'i ai ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e tolu. Kaveinga 1 - 3.

Kaveinga 1

Ke malu ange mo mālohi ange 'a e ngaahi naunau pehē ki he ngaahi founa ngāue 'oku fakahoko ke malava 'e he fonua 'o matu'uekina 'a e ngaahi pole kehekehe 'o e feliuaki 'o e 'ea 'o hangē ko e saikolone fakatalopiki, ma'olunga ange 'a e tahi, peau kulá mo e fokoutua faka'auha fakamāmani lahi COVID-19. 'I he taimi tatau pē Sea ke tokoni ke fakaakeake mei he palopalema faka'ekonōmika 'oku tau fe'ao mo ia.

Kuo vahe'i ai he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'a e pa'anga 'e 77.6 miliona ki he ta'umu'a ni pē ko e kaveinga ni. 'Oku 'i loto ai 'a e pa'anga 'e 1.5 miliona fakapa'anga he Pule'anga pea 76.1 miliona mei he ngaahi hoa ngāue.

'Oku fakafuofua ko e pēseti 'e 42 ai ki hono langa fo'ou mo fakaakeake pē ko e *resilience* mei he ngaahi maumau ne hoko mei he Mo'unga Afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e peau kula 'o e 'aho 15 'o Sanuali 2022.

Kaveinga 2

Ke holoki 'a e tu'unga 'a e masivesiva pea fakalelei'anga mo fakalelei ange 'a e ngaahi ngāue ki hono malu'i 'a e tu'unga malu fakasōsiale 'a kinautolu 'oku nau tu'u lavea ngofua.

Pea kuo vahe'i ki ai 'a e pa'anga 'e 21.4 miliona ko e 12.1 miliona ke fakapa'anga he Pule'anga pea 9.3 miliona mei he ngaahi hoa ngāue.

Ko e ngaahi ngāue mahu'inga ki he kaveinga ni 'o kau ai 'a e vahe 'a e kau toulekeleka, tokoni'i e totongi 'a e mo'ua 'uhila 'a e ngaahi fāmili 'oku 'ikai ke a'u ki he kilouati 'e 150 'i he mahina. Tokoni'i 'a e fiema'u vivili 'a e fānauakó mei he ngaahi fāmili masivesiva ange kau ai 'a hono totongi 'enau akó mo e tokoni fakapa'anga ki he'enau ngaahi fiema'u makehe.

Kaveinga 3

Ke fakahokohoko atu pē 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi hoa ngāue, fakalotofonua mo tu'apule'anga ke fakasi'isi'i hono tufaki pehē ki hono ngāue'aki 'a e faito'o konatapu pe *illicit drugs*. Pea ke ngāue fakataha 'a e kakaí mo e laó ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e faito'o konatapu.

Koe'uhí kuo 'i ai e palani ngāue fakafonua ki hono tau'i 'a hono ngāue'aki e faito'o konatapu mei he 2021/2024 pea 'oku lolotonga lele lelei 'a e ngaahi vā fengāue'aki 'o kau ai 'a e ngaahi potungāue fakapule'anga pehē ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga mo e ngaahi siasí.

'I he'ene pehē 'oku toe fakalahi ai 'a e pa'anga, fakalahi 'aki 'a e pa'anga 'e 2 miliona 'a e patiseti ngāue ko ení mei he pa'anga 'e 5 miliona 'o e ta'u ni ke pa'anga 'e 7 miliona ki he ta'u fakapa'anga hoko maí. ...

<009>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Palēmia: ...

Taumu'a Ngāue 2

Leleiange fakahoko fatongiá mo ma'ama'a ngaahi ngāue 'a e Pule'angá, *quality and affordable services*. Ko e taumu'a ngāue eni 'oku 'i ai e ngaahi kaveinga ngāue lalahi fika 4-6.

Kaveinga 4

Ke leleiange 'a e ako tautefito ki he ngaahi ako'anga. Ke toe maluange, tokangaekina mavahe 'a kinatuolu kuo nofo meí he akó, polokalama ako ke potupotu tatau 'a e fiema'u 'a e fānau ako tangata mo e fānau ako fefiné. Ke lahiange 'a e polokalama ako te ne fakaivia 'a e faingamālie ma'ungāue 'a e fānau akó 'o tatau pe 'i Tongá ni mo tu'apule'anga foki.

'I he tu'unga ko iá kuo vahe'i ai 'a e \$118.8 miliona. Ko e \$89.6 miliona ke fakapa'anga he Pule'angá pea 29.2 miliona leva meí he ngaahi hoa ngāué.

Ko e ngaahi 'elia mahu'inga 'e tokanga makehe ki ai 'i he ta'ú ni, 'uluaki ko hono fokotu'u 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tongá. Ua, ko e fakalelei'i 'a e ngaahi Polokalama Ako Fakatekinikalé ke ako'i 'e tau fānau ke nau ma'u 'a e 'ilo mo e taukei ngāue fe'unga ke ma'u ha faingamālie ngāue. Tolú, ko hono tānaki atu ha ngaahi Ako Tokamu'a kae pehē foki ki he

Form 1, Form 2. Fā ke toe lelei mo maluange ‘a e ngaahi fale akó. Pea ko e fakamuimui ke hokohoko atu hono vakai’i ‘o e lelei ‘o e akó pe ko e *quality education*.

Kaveinga 5

Ke lelei ange mo ma’ama’a ke fe’unga mo e ivi fakapa’anga e kakaí ‘a e tu’unga ‘oku fakahoko’aki ‘a e ngaahi ngāue, ki hono tokangaekina e mo’ui lelei tautautefito ki he KOVITI-19 pehē ki he ngaahi fokoutua ‘oku ‘ikai pipihí.

Kuo vahe’i ai ‘i hono tokangaekina e mo’ui lelei ‘a e kakaí ‘a e pa’anga ‘e 54.9 miliona. ‘E fakapa’anga ‘e he Pule’angá ‘a e 44.8 miliona pea toenga leva meí he ngaahi hoa ngāue.

Ko e ngaahi ngāue lalahi kuo fokotu’utu’u ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘e kau ai ‘a hono fakalelei’i pe ko hono langa ‘o e Falemahaki Pilinisi Ngū ‘i Vava’u, langa ‘o e ‘Apiako Ako’anga Neesi Kuini Salote, tokangaekina ke malu’i ‘a e mafola ‘a e ngaahi fokoutua pipihi ‘o hangē ko e KOVITI-19 pea mo tokoni ke fokotu’u ‘a e me’angāue ke tokonia ‘a e ngaahi fokoutua ‘oku ‘ikai pipihí kau ai ‘a e misini fakama’a totó pe ko e *dialysis*.

Kaveinga 6

Ke lelei ange mo faingofua ‘a hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá mo ‘ene ngaahi Kautaha Fakapisinisi pe *Public Enterprises*. Ke tupulekina fakalukufua ‘a e fonuá ‘aki ‘a hono fakalahi ‘a e ngāue’aki ‘a e fetu’utaki ‘initaneti fakavavevave, ma’ama’a ange ‘a e ma’u’anga ivi, ngāue’aki e *renewable energy*, fetu’ututakí, vai inú pea ma’a ange mo e ‘ātakaí.

Ke toe lelei mo faingofua ange ‘a hono ngāue’aki ‘a e ngaahi ngāue pe sēvesi ‘a e Pule’angá, ko e pa’anga ‘oku vahe’i ki aí ko e 244 pe ko e 244.6 miliona. Ko e \$190.6 miliona ke fakapa’anga ‘e he Pule’angá pea 54 leva meí he ngaahi hoa ngāue.

Ko e ngaahi ngāue lalahi kuo fokotu’ú. ‘Uluaki ko hono fakaivia ‘a e ngaahi *project* fakalalakalaka ki he ngāue faka’ilekitulokiniká pe ko e *e-government*. Polokalama fakaakeake ki hono toe fokotu’u e maama ‘uhila sola pe ko e *renewable energy* he ‘otu motu Ha’apai, ‘Eua, Vava’u mo Tongatapú. Hokohoko atu ‘a e ngaahi tokoni ki he ma’u’anga vai inú mo e vai fakakoló. Hokohoko atu e fetongi ‘o e ngaahi falemālōlō lingí, hūfanga he fakatapu ‘aki ‘a e falemālōlō lomí *flush toilet*. Ko e *cable* ko eni ki he ‘otu motu ki Tokelaú pea faka’osí ko hono langa ‘o e ngaahi fale mo e senitā ke malu ki ai e kakaí ‘i he taimi ‘e uesia ai ‘a e ‘ātakaí.

Taumu’a Ngāue 3

Ko e fakatupu faingamālie faka’ekonōmiká pe ko e *progressive economic development*. ‘Oku ‘i he taumu’a ngāue ko ení ‘a e ngaahi kaveinga lalahi 7-9.

Kaveinga 7

Ke ‘i ai ha ngaahi faingamālie fefakatau’aki ‘o fakafou mai he ngaahi felotoi talite fakafeitu’u pehē ki tu’apule’anga tautautefito ki he ngoué mo e fua ‘o e fonuá ...

<010>

Taimi: 1215-1220

‘Eiki Palēmia: ... toutai, ngāue fakamea’a, mo e takimamata. ‘O kau ki ai ‘a hono faka’ai’ai ‘a e fakatupu koloa fakalotofonua, pē ko e *local production* ke fakasi’isi’i ‘a e fakafe’ātungia’i

ke fakalalakala ‘o e ngaahi pisinisi taautaha, pea ke holoki ‘a e fakafalala ki he koloa hū mai mei tu’apule’anga pea ko e *Import Substitution* pē *replacement*.

‘Oku ou fokotu’u ki heni pea tokonia eni he ngaahi sekitoa taautaha ‘a e pa’anga ‘e 92.7 miliona. Ko e 40 miliona ke fakapa’anga ‘e he Pule’anga pea 52.7 leva mei he ngaahi hoa ngāue.

‘Oku kau ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fai ‘a e tokanga makehe ki ai, ‘a e fakaivia ‘a e sekitoa taautaha, fakaivia ‘a e ngaahi sekitoa faka’ekonōmika hangē ko e ngoue, toutai, takimamata mo e folau ‘eve’eva.

Kaveinga 8

Ke toe sai ange ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi koloa lalahi ‘a e Pule’anga pea ke lelei ange ‘a e ngaahi hala hola, *evacuation road*, fefononga’aki ‘i tahi pea mo e ‘atā, ke mahino te nau matu’uekina ‘a e ngaahi pole ‘o e feliliuaki ‘o e ‘ea, pea pou pou ki ai ki he langa fakalalakala fakalukufua.

Ko e pa’anga ‘e 67.8 miliona kuo vahe’i ki he fakalelei’i ‘o e tu’unga ‘o e ngaahi ngāue lalahi, pea ko e peseti ‘e 30.4 pē 20.6 miliona ‘e fakapa’anga ‘e he Pule’anga pea 47.2 miliona ‘e tokoni mai ‘aki ‘e he hoa ngāue. ‘O kau heni ‘a e ngaahi ngāue hangē ko e fakalahi ‘o e Uafu Kuini Salote, langa ‘o e halafakakavakava ‘i Fanga’uta, fokotu’u ‘a e sino’i pa’anga ki hono fakalelei’i ‘o e ngaahi hala, mo e fokotu’u ha polokalama malu’i, pē ko e *insurance* ‘a e ngaahi langa lalahi.

Kaveinga 9

Ke lelei ‘aupito ‘a e vā fengāue’aki mo e ngaahi fonua kaungāme’a pea ke toe vāofi ange ‘a e fengāue’aki mo e ngaahi hoa ngāue fakafeitu’u. Ke fengāue’aki ki ha founa ‘oku tupulekina ke fakatupu koloa pea mo ma’uma’uluta ai pē ‘a hono pātoloaki ‘a e tupulekina faka’ekonōmika mo e lelei fakasosiale.

Ko e pa’anga ‘e 17.5 miliona ‘oku tuku ki he ngāue ko eni, pea ko e peseti ‘e 86.3 pē 15.1 miliona ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga, pea 2.4 miliona mei he hoa ngāue.

‘Oku kau heni ‘a e ngāue hangē ke a’usia ‘a e tu’unga mateuteu ki ha ‘inasi mei he sino’i pa’anga tokoni ki he feliliuaki ‘o e ‘ea, pē ko ia ‘oku ‘iloa ko e *Green Climate Fund*. Ko hono fakafaingofua’i ke lava ‘e he kau mēmipa ‘o e *National Retirement Fund* ‘o ma’u ha ‘inasi mei he ‘enau *account* ‘i he sino ko eni, ko hono hiki e vāhenga ‘o ‘ikai ke ngata pē ‘i he kau Mēmipa kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue ‘a e Fale Alea, ko e hiki vāhenga peseti ‘e 3 ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga, lava ma’u me’a’ofa pē *gratuity* ‘a e kau Pule Fakavahe mo e ‘Ofisa Kolo he ta’u ‘e 4 kotoa pē, kae ‘ikai ke tali ki he ta’u ‘e 15. Sea pea ‘oku ‘i ai ai ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku nau lave kotoa ki he ngaahi kaveinga ko eni ‘e 9 ‘o kau ai hangē pē ‘oku ke mea’i feliliuaki ‘a e ‘ea, pea mo e Komisoni ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu.

‘Eiki Sea ko e ngaahi kaveinga ngāue lalahi ko ena kuo fokotu’u ‘oku mau tui ‘oku ne tokangaekina ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kakai ‘o e fonua, fokotu’u ha halafononga tonu ki he taulanga fakalalakala lolotonga ‘o e ta’au ‘o e ngaahi faingata’a pea pou pou kakato mo fenāpasi mo e ngaahi kaveinga langa fonua ne Tō Folofola ‘aki ‘e he ‘Ene ‘Afio, ki he Fale ‘Eiki ni mo e fonua.

Kae tala ‘e hai ‘oku tau hao mei he ngaahi faingata’a kehekehe ‘i he fononga ‘anga, ‘e kei hoko pē ‘a e ngaahi faingata’a fakamāmani lahi ia ke ne uesia tamaki ‘a e kakai masiva mo lavea

ngofua, ‘o hangē ko u lave ki ai. Ka ko Sihova pē hotau paletu’a, ‘oku tau lotu mo falala kakato kiate ia ke ne ‘omi ha ‘ilo, ‘omi ha poto mo ha ivi ke tau fakahoko ‘aki ’a e ngāue ma’ae kakai mo e fonua. Pea kei faka’inasi ‘aki kitautolu ha loto lelei mo melino mo e laumālie ngāue fakataha ke ‘inasi lelei pea hao mo malu hotau fonua ni mei he ngaahi faingata’a.

‘Eiki Sea, ‘oku tau ta’imālie ‘i he ngaahi ‘ofa mei hotau ngaahi hoa ngāue, ngaahi fonua muli, kae 'uma'a si'otau ngaahi fāmili ‘oku nau fakapaea ‘i he ‘otu ...

<005>

Taimi: 1220-1225

‘Eiki Palēmia: ... muli. ‘Oku mahu’inga ke tau ngāue fakataha ke matatali mo ikuna ‘a e ngaahi faingata’a, tokonia e ‘ilo mo e poto’i ngāue hotau kakai mo pou pou ki he ngaahi kautaha ke langa hotau fonua. Ko e fetaiaki mo e ngāue fakataha mo e ngaahi hoa ngāue ‘o hangē ko e ngaahi pisinisi tautaha, ngaahi siasi, ngaahi sosaieti sivile, ngaahi kolo pehē ki he ngaahi hoa ngāue mei tu’apule’anga ‘i hono tokonia fakapa’anga ‘etau ngāue. ‘Oku tau fakatu’amelie ai ke fakahoko lelei taha ki he ola lelei mo ‘aonga ma’a hotau fonua.

‘Eiki Sea ko e vīsone, kaveinga mo e ngaahi taumu’a ngāue kuo fokotu’u ‘oku taumu’a pē ia ki he lelei fakalukufua ‘a e kakai mo e fonua ‘o hangē ko e a’usia ‘a e punake “Ko e lelei ne u ngāue ki ai ko e lelei pē ia ‘a e kakai. Ko e halanga folau pē ia ki he fonua ‘o e monū’ia.”

‘Oku ou fakafofonga atu ‘a e talamonū ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni ki he tataki mo e fatongia mamafa ‘oku tau ‘amanaki atu ki ai. Fakatauange ki he ‘Otua Mafimafi ke ne fakapulupulu’aki ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni ‘a ‘Ene Kelesi koe’uhi ko e fatongia mafatukituki kuo hilifaki atu ki he Feitu’una mo e Fale ni. Pehē foki mo e talamonū atu ki he Hou’eiki Fakafofonga fakatauange te tau ma’u ha to’u Fale Alea melino mo monū’ia pea ke kei lotolotoi ai pē ‘a e laumālie ‘o e ‘Otua ‘i he ‘etau me’a hono kotoa pē ‘i he Fale ni. Leveleva e fakahoha’a Sea mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia he malanga māfana fekau’aki pea mo e Patiseti ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahū. Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i ‘etau taimi ko u fakamanatu atu ko e Komiti e Ngaahi Totonu na’e tala ke fakataha he 12 fakahoko ‘a e fakataha ko ia hili pē ‘etau toloi. Kole atu ke tau toloi e Fale ki he 2:00

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kimu’a pea mālōlō mai e Fale na’a tau fanongo ki he me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia fekau’aki pea mo e ‘Esitimeti ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘I he faingamālie ko eni tau a’u eni ki he Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022. Ko e Lao Fika 2 eni 2022.

Ko e founa 'oku tau fa'a ngāue'aki 'i he taimi 'oku lau 'uluaki ai fa'a tukuange 'a e faingamālie ki he *sponsor* 'o e Lao Fakaangaanga ke 'omai ha'ane fakama'ala'ala nounou kimu'a pea tau lau 'uluaki e lao. Faingamālie ko eni koe'uhi ko e tu'utu'uni makehe 'oku foaki ma'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku ta'efakangatangata 'ene taimi 'a ia 'oku 'oatu kakato ia kia koe he efiāfi ni. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakama'ala'ala Minisitā Pa'anga he Patiseti 2022/2023

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea ko ho'o me'a mai mei he taumu'a 'oku polepole ai ho taulanga mo e Hala Tukutonga. Pea kole ke u talalalo atu pē he fakatapu kakato kuo fai 'e he 'Eiki Palēmia. 'Eiki Sea ko e Fakamatala Patiseti mo e 'Esitimetri Fakaangaanga 'a e Pule'anga Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023 'o 'osi ki he 'aho 30 'o Sune 2023 pea mo hono ...

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Lao Fakaangaanga ko hono fokotu'u atu ko eni ki he Fale hili ia hono tali 'e he Kapineti he kongā ki mu'a 'o Mē tatau pē pea mo e fakatatau ki he kupu 7 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga.

Ko e fōtunga 'a e 'Esitimetri pea mo e Lao Fakaangaanga Sea 'oku angamaheni pē ka ko e fakamatala Patiseti na'e fai pē hono ki'i liliu si'i hono fakamatalā mei he angamaheni ke toe mahino ange 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'oku fakapa'anga he Patiseti. Pea 'o hangē na'e fakalukufua 'i he me'a atu 'a e 'Eiki Palēmia. Pea ko e angamaheni ko ia 'o e ngaahi me'a faka'ekonōmika pea mo hono 'analaiso loloto 'o e Patiseti 'oku 'ave ia ki mui ki he ngaahi fakamatala fakalahi.

Sea makatu'unga 'i he tūkunga 'o e 'ahō ko homau 'uhinga ē kuo fakahoko atu he 'Eiki Palēmia he'ene me'a kamata, ke fai hono fakaikiiki 'o ka fiema'u ki he Komiti Pa'anga pea ko e fakamatala mo e 'Esitimetri kuo tufa atu. Ka u to'o pē ki'i faingamālie ko eni ke 'oatu pē ha ki'i kongā si'i 'e ua 'a e makatu'unga makehe 'o e Patiseti fokotu'u 2023 pea faka'osi atu pē 'aki 'a e ngaahi me'a mahu'inga ki he 'ekonōmika pea mo hono fakapa'anga 'o e Patiseti.

Sea ko e ko e 'uluaki makatu'unga makehe ki he Pule'anga 'a e fokotu'u atu 'o e Patiseti 2023 'oku fokotu'u atu ia 'i he loto ma'ulalo mo'oni pea mo e 'apasiasia 'Otua 'a e Pule'anga, fakafofonga atu kotoa e kau ngāue 'a e Pule'anga, kau *CEO*, Hou'eiki 'o e Kapineti hangē kuo tataki 'e he 'Eiki Palēmia.

'Oku makehe eni ki he Pule'anga he 'oku fokotu'u atu ia fakamalumu he lotu mo'oni hotau fonua. Taki lotu kuo fai he Hau toka e fonua, Tama ko *King* Tupou VI pea tulou mo ngutu tamulea e motu'a ni ke to'o mai 'a e kongā 'o 'Ene fuofua Tō Folofola hili 'a e pā 'o e mo'unga afi 'Ene Folofola ki he Saame 36 ke u to'o atu pē ha ki'i kongā si'i Veesi 7. Hono 'ikai mahu'inga 'a ho'o 'ofa 'e 'Otua hūfanga malu ki ai fānau 'a Ha'a Tangata.

Sea 'oku makehe eni he ko e malu eni 'oku tu'uloa ai hotau fonua 'a e 'ofa hulu hotau 'Otua pea fakatauange ke hā'ele mai e Laumālie Mā'oni'oni ki he loto 'o e kakai 'oku 'apasiasia 'Otua. Fakafonu hotau ngaahi loto he 'ofa pea 'e hala 'apē ke tau fe'ofa'aki mo tau fe'ofa'ofani pea ke takimu'a ai ho Fale Sea ke fakaheheheka makehe atu ai 'a e Patiseti Fokotu'u 'o e 2023.

Sea ko e ngaahi me'afua na'a ke me'a ki ai 'oku 'ikai ke tau 'iló ka 'oku tau hoholi ke tau 'iló hangē ko e 'asenita 6 'aneuhu. Ko Sihova pē 'oku ne 'afio'i e me'a kotoa pē. 'Oku pehē pē fokotu'u Patiseti ko eni 'oku kole lotu 'a e Pule'anga ki he ngaahi siasi mo e fonuá, lotu mo 'aukai, tataki he kau taki lotu 'o Tonga pea ko e taha eni 'a e makehe 'a e fokotu'u Patiseti ko eni he 'oku fonu he 'amanaki lelei.

Sea 'oku 'ikai ke tu'atamaki e Pule'anga neongo kuo tā lalahi pea tō māhanga e faingata'á te'eki māhina kamata 'a e Pule'anga kuo pā 'a e Mo'unga Afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai. Pehē mei he fale 'o e kau taukei 'oku tu'o taha he ta'u 'e 1000 kotoa pē 'a 'ene hoko 'a e ngaahi fakatamaki ni, uesia ai e peseti 'e 24 'a e 'ekonōmika 'o e fonua. Fakafuofua fakapa'anga ki he pa'anga 'e 280 miliona Tonga. Te'eki lava ha māhina mei ai kuo hūfia fakalotofonua hotau fonua he KOVITI-19. Pea ko 'eku fakatulou pea mo e ngaahi fāmili ne tautonu ki ai e ngaahi faingata'a, ne si'i mole ngaahi mata'ikoloa mahu'inga ko e ngaahi 'ofa'anga. Tafia mo e ngaahi 'api nofo'anga. ...

<009>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mole mo e ngaahi ma'u'anga mo'ui mei tōkanga, 'oseni pea mo e ngaahi ngāue fekau'akí. Na'e loka hotau fonuá pea mole ai 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi, mole mo e ngaahi ngāue ma'u'anga pa'anga 'a e tokolahi pea ko e angamaheni e nofo faka'aho 'a e fāmili na'e uesia mo'oni. Na'e viviliange ki he ngaahi fāmili na'e 'ikai toe ma'u ha seniti fakauiké. Na'e 'ikai ha nofo'anga malu, faingata'a e ma'u me'atokoni fakauiké pea mo e ngaahi faingata'a Sea he'ikai lava he Pule'angá ke makupusi 'o hangē 'oku mou mea'i.

Sea ko e fakatātā mahino eni 'o e ngaahi makatu'unga makehe 'o e Patiseti Fakaangaanga 'o e 2023. 'Oku 'ikai ala mapule'i 'e he Pule'angá 'ene hoko maí pea mahino te tau fehengahangai mo ia he kaha'ú kuo pau. Pea ko e fokotu'u Patiseti 2023 ke tau hanga 'o palani'i pea mo hono fokotu'u mo hono fakapa'anga ke tau langa ke toe vaveange 'etau malú, malu 'a e kakai 'oku faingata'a'ia. Ko e ngaahi faingata'á ni 'oku nau fakamamafa'i mai 'a e fiema'u ke tau fakahoko ha ngaahi founga fakalukufua ke ne makupusi 'a hono langa 'o e tu'unga matu'uekina hotau fonuá.

Pea hangē ko ia kuo fokotu'u atu pea meí he 'Eiki Palēmiá ko e 'uhinga ia 'o 'etau Kaveinga Patiseti ki he 2023 ke langa fakavave 'o Tonga ke matu'uaki ange feliuliuaki 'o natulá, ngaahi fakatamaki ki he fonua mo e fakaakeake pea meí he KOVITI-19. Ko e faka-Pilitānia Sea, *To accelerate Tonga's Climate and Disaster Resilience through COVID-19 recovering*. Kuo 'osi me'a atu mo e Palēmia ki he ngaahi ngāue tefito 'a e Pule'angá pea mo hono ngaahi taumu'a lalahi 'e 3 pea mo e ngaahi kaveinga 'e 9. 'Oku hā pe eni 'i he Fakamatala Patiseti peesi 10 pea mo hono ngaahi tefito'i kaveingá. Sea 'oku fiema'u ke tataki 'a e fakapa'anga 'o e Patiseti ke 'alu lelei pea mo e tūkunga faka'ekonōmika 'o e fonuá. Pea pehē foki ki he kotoa 'o e ngaahi kupu fakasōsialé pea 'oku 'i ai pea mo hono ngaahi pole.

Ko e 'ahó ni Sea ko 'etau 'ekonōmika fakafonuá pe ko e 'uhinga eni ko e fua 'o 'etau ngaahi fakatupu koloa ngāueaki e ta'ú. Kuo tau laka atu 'i he 1.2 piliona 'a e lahi 'o 'etau 'ekonomiká.

Fakafuofua \$29milionā ne mole he uesiatamaki KOVITI-19 ‘o tāpuni e takimamata

Talu pea meī he 2020 pea mo ‘etau holoholo mai koe’uhí ko e uesia tamaki neongo ne te’eki tō mai ‘a e fokoutua KOVITI-19 ki Tonga. Ka ko e ngaahi matapā monū’ia ki he fonuá ‘i māmani na’e uesia pea tāpuni foki mo e takimamata. ‘I he’ene pehē ‘i he 2021 na’a tau holo’aki ‘a e peseti ‘e 1.2. Ke toe mahino ange pe Sea, ko ‘ene holo’aki e peseti ‘e 1, fakafuofua ko e pa’anga ia ‘e 12 milionā na’e tonu ke monū’ia ki ai e fonua ‘a e kakaí ka ‘oku ‘ikai ke ma’u koe’uhí ko e ngaahi holofa ko ‘ení. ‘I he’ene a’u mai ki he ta’u lolotonga fakafuofua ke a’u ki Sune ‘o e 2022 ko e fakafuofua te tau toe holomui’aki ki mui ‘a e peseti ‘e 2.5 fakafuofua eni ki he laine 29 milionā ‘a e pa’anga na’e tonu ke tupu’aki kae mole.

Sea ‘oku fokotu’u atu he Patiseti ko eni ke tau hanga ‘o makape hake ‘a e fonuá faka’ekonōmika ‘aki e peseti ‘e 3.4. Ko e tu’u ko ē fakamāmani ‘oku tataaitaha ke lava ha fonua ‘o fakavave ‘a ‘ene tupu ‘o laka hake he peseti ‘e 5. Ke toe mahino ange ko e fokotu’u faingata’a eni ‘a hono fakakaka e fonuá ke tau a’u ki he peseti ‘e 3.4. Ka ko u foki pe ki he ngaahi makatu’unga makehe ne ‘oatu.

‘I ai tokanga ki he hikihiki e totongi koloa he fonua

‘Oku toe fai e tokanga makehe ke ‘alu lelei ‘a e fokotu’u Patiseti pea mo e hikihiki ‘o e totongi koloa he fonuá. ‘Oku fakafuofua talu pea mei ...

<010>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mei Siulai, ‘o e 2021 hangē pē ‘oku mou mea’i mahalo ‘e mahino ange totongi ‘o e lolo. Na’e mā’olunga hake ‘i he peseti ‘e 5 ‘a e hikihiki ‘o e totongi koloa.

Fakafuofua ki Siulai fakaofiofi ki he peseti ‘e 9 pe 10 hiki e ngaahi totongi koloa

Ko e fakafuofua ‘i he’ene a’u ki Siulai ‘o e ta’u ni, te tau fakaofiofi atu ki he peseti ‘e 9, pē 10. Ko e fu’u hiki mamafa eni ki he ngaahi totongi koloa ki he fonua. Pea ko ene tu’u ki he ta’u kaha’u pea mo e ta’u ki tu’a kapau ‘e ‘alu lelei ai pē ‘a e hōloa ko eni ‘a e, hono pule’i lelei ‘o e KOVITI-19, pea nounou pea mo e ngaahi fevāvākē ‘aki fakafonua ‘i tu’apule’anga, ‘e tonu ke tau foki pē ‘i he 2023 ki he 2024, ke ‘i lalo he peseti ‘e 5 ‘a e hikihiki ‘o e totongi koloa.

Talafi pa’anga kau ia he pa’anga mei muli tokoni ki he tu’unga faka’ekonōmika e fonua

Sea ko ‘etau tu’unga fefakatau’aki pa’anga mo e koloa pea mo tu’apule’anga na’a tau tō lelei mai he ngaahi ta’u kimui koe’uhi ‘oku, na’e tokoni ‘aupito ‘a e lahi e ‘ofa mai hotau ngaahi fāmili pea mei muli ‘i he’enu lī pa’anga, pea mo e tokoni faka’ofisiale fakavaha’apule’anga ki he Pule’anga ‘i he’ene ngaahi ngāue. ‘Oku meimei ke palanisi ‘a ‘etau fe’ave’aki pa’anga mo tu’apule’anga ‘i he founa fakatau koloa pea mo e ngaahi koloa ‘oku ‘ikai ke tau mamata ki ai. Ka ko ‘ene tu’u ki he kaha’u koe’uhi ke toe ngalingali ‘e toe mamafa ange ‘a e ngaahi koloa tautautefito ki he ngaahi koloa hū mei muli, ‘oku tau fiema’u ‘aupito ki he’etau ngāue faka’aho, hangē ko e totongi lolo, koloa me’atokoni ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘i Tonga ni, ‘oku tu’u

ke toe lahi ange ‘a ‘etau ‘ave pa’anga ki muli, pē ko e fakalea faka-Pilitānia, ko ‘etau *balance of payment* te tau ‘unu’unu atu ki he *deficit*.

Mahu’inga fatongia Pangikē Pule tokoni ke fa’u ha founa fakasi’isi’i hikihiki totongi koloa mei tu’apule’anga mo e ngaahi polokalama nō

Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘i he ngaahi tafa’aki ko eni ‘a e fatongia ‘o e Pangikē Pule. ‘A ia ‘oku fokotu’u ‘i he lao ke tu’u tau’atāina pea mei he Pule’anga koe’uhi ko honau ngaahi fatongia ke nau tokoni ke fa’u ha founa ke fakasi’isi’i’aki ‘a e hiki ‘a e totongi koloa mei tu’apule’anga, he koe’uhi he ko hono mafatukituki ‘o hangē ‘oku mou mea’i. ‘Oku toe mahu’inga foki ki he tafa’aki ko eni ‘o e ngaahi me’a fakapa’anga ‘i he Pangikē Pule ke nau fokotu’utu’u ha ngaahi polokalama nō fo’ou, malu’i nō, totongi, tokoni’i ‘a e totongi tupu ke ma’ama’a ange ‘a e ngaahi totongi nō ki he kakai fefine. Pea toe ma’ama’a ange ki he, tautautefito ki he nō fale ‘oku lahi taha ai ‘a e mo’ua ‘a e ngaahi fāmili ‘i he fonua.

Mahu’inga ‘o e Pangikē Pule ki hono pule’i mo tuhani lelei pa’anga mohe

Pea ‘oku fai foki ‘a hono siofaki mo ha ngaahi polokalama malu’i koloa fo’ou ke kau ki ai ‘a e ngaahi fale, ‘a eni ‘oku toutou lavea ‘i he ngaahi fakatamaki, pea ke ma’ama’a ange ‘a hono tā fakafoki ‘o e ngaahi nō ke holoki ‘a e lahi ‘o e mo’ua hotau kakai. Pea tokoni ai pē foki ke nau hanga ‘o pule’i lelei mo fakatuhotuha ‘a ‘etau pa’anga mohe, ke tau ‘i ha tu’unga fakafiemālie pē Sea ‘i he fonua.

Fai e tokanga fakapa’anga ki he fakamole vāhenga ‘a e Pule’anga

Sea ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga fakapa’anga ki hono fakafuofua lelei ‘o e Patiseti Fokotu’u, ko e fakamole vāhenga ‘a e Pule’anga. Ko e taimi ko ē ‘oku fakahoa ai ‘e tonu ange hono fakahoa ki he’etau pa’anga hū mai tānaki fakalotofonua. Pea na’e fokotu’u foki ke fai ‘a e sio ki he ta’u ‘e 3 ka hoko mai, ‘e fakafuofua lelei ange ke fakangatangata pē eni ki ha peseti pē ‘e 53, na’a tau ‘i ai ‘i he ta’u 2019 ki he 2019/2020. Ko e ‘aho ní Sea ‘oku tau a’u ki he peseti ‘e 64, he ko hono mahu’inga ko ‘ene si’isi’i ange ko ‘ene lahi ange ia ‘a e pa’anga ‘e ‘atā ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue.

Pea ‘oku fokotu’u atu ‘i he Patiseti Fokotu’u ko ‘eni ‘o e 2023, ke tau holoki pea mei he peseti ‘e 64 ki he peseti pē ‘e 61. ‘Oku makatu’unga ‘ene ma’olunga Sea pea mei he kaka ki ‘olunga ‘a e tokolahi ‘o e kau ngāue, koe’uhi pē ko e ngaahi faingata’a ‘o e ‘aho, pea mo e fiema’u ke nima tokolahi ‘a hono fakakakato ‘a e ngaahi fatongia tefito ‘a e Pule’anga, ka na’e kei tu’uma’u pē ‘a e tukunga vāhenga.

‘I he taimi tatau ‘oku malava pē ‘a e Pule’anga ke vahe ‘a e kongā mei he Patiseti ki he vāhenga ki ha ngaahi taumu’a ngāue ‘o kamata mei he Ta’u Fakapa’anga 2023 ...

<005>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pea mo e ngaahi me’afua ke holoki ko eni fakalukufua. ‘A ia ‘oku fai e sio ke holoki ‘a e ngaahi lakanga ‘atā ‘oku ‘ikai te ne uesia ‘a e fakahoko fatongia. Pea ne lava ai heni hangē ko e me’a na’e ‘oatu he ‘Eiki Palēmia ke fakapa’anga ‘a e ki’i peseti ‘e

tolu COLA pē ko e hikihiki e totongi koloa ki he monū'ia vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga.

Sea ko e lele mai ko ia ko e hiki vāhenga ko e COLA fakamuimui 'a e Pule'anga ko e 2016. Ka ko e lele mai ko ē he hikihiki e totongi koloa fakalukufua ko e peseti 'e 15 ka ko e *cumulative inflation*. Kae hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a pē na'e hoko he loto'i Pule'anga 'a ia na'e fai 'a e fakafuofua ke tānaki vahe fakalelei pē ko e, mei he'enu, makatu'unga 'enu ngaahi ngāue *performance management* 'o fakafuofua mei he'ene ta'u 'e ono ko eni na'e 'alu hake ai 'enu vahe peseti 'e 5 pea mo e ngaahi monū'ia kehe pē hangē 'oku ke, na'e mea'i pē mei he Fale ni na'e tukuhifo e tukuhau ko ia ki he ngaahi monū'ia vahe. Pea na'e fakafuofua leva ko e *net* kehekehe ko ē 'oku 'i he peseti 8. 'A ia neongo 'oku peseti 'e 8 ka ko e fakatatau ki he ngaahi fiema'u fakalukufua ki he fonua ko e ki'i peseti 'e 3 pē na'e sio 'oku fakapotopoto ke fai hano fakakakato koe'uhí ko e taha e ngaahi me'a mahu'inga ke 'oua 'e fu'u tuku ke lōloa ta'u 'e 6 eni ta'etokanga'i e tafa'aki ko eni.

'Oku mahu'inga foki Sea pea mo e fengāue'aki fakataha ke fakamālohia mo fakaivia 'a e ngaahi ngāue ki he matu'uaki 'o e fakatamaki fekau'aki pea mo e ngaahi sekitoa felāve'i 'o e fonua tautautefito ki he ngaahi pisinisi taautahā. Pea 'oku kau ki heni mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'a e Pule'anga ke taliui mo 'ata kitu'a 'a 'ene ngaahi ngāue 'a e Pule'anga tautautefito ki he totongi hotau ngaahi mo'ua.

Kamata he ta'u ni totongi sino'i nō ki Siaina

Sea ko 'etau nō ko ia ki Siaina ne lahi hono tautoloi mai kuo kamata he ta'u ni 'a hono totongi 'a e sino'i nō pea 'oku kau mo hono fakalahi fokotu'u 'i he Patiseti 'a e hoko atu 'a e totongi 'o e sino'i nō pea pehē pē foki mo e ngaahi monū'ia kehe na'e tautoloi 'a hono totongi.

'Oku kau ki heni Sea mo e tokanga makehe 'a e ngāue 'a e mahu'inga ke tataki 'e he Potungāue Ngāue Lalahi 'a e ngaahi tokanga makehe ke toe lelelange 'a e tukunga pau 'o 'ene tu'uloa. Sea kātaki fakamolemole ko e fo'i lea faka-Pilitānia ko e *build back better* kae toki fakatonutonu mai he Minisitā 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Pea ke tokoni 'a e kautaha kitu'a he Pule'anga pē kaungā ngāue fakataha mo e Pule'anga hangē ko ia na'e 'osi kamata mai he Pule'anga kimu'a 'a e *Public and Private Partnership* koe'uhí ke lava ke tau fetokoni'aki he taimi faingata'a ke 'unu kimu'a 'a e ngaahi langa fonua.

Mahu'inga ke toe mateuteu ange ki ha fakatamaki he kaha'u

'I he lolotonga ni 'oku toe fai pea mo e sio ki he tafa'aki fakatukuhau, toloi fakataimi e ngaahi tukuhau 'oku totongi pea fai mo e ngaahi faka'atā makehe. Ka 'oku mahu'inga pē Sea ke mea'i pē he Fale ko e ngaahi faka'atā ko eni pau ke fakataimi pē he koe'uhí ko e falala'anga eni 'a e ngāue fakapa'anga 'a e fonua. 'Oku mahu'inga fau ke tau toe mateuteu ange ki ha toe tō mai ha fakatamaki pē ko ha afā fakatalopiki pē peau kula pea na'a mo ha toe mahaki fakamāmani lahi hangē ko e KOVITI-19 ke hoko mai ki he Patiseti kuo fokotu'u atu 'e he Pule'anga.

Fe'unga Patiseti 2022/2023 mo e \$764.7 miliona

Sea ko e fakalukufua 'o e Patiseti 2023 'oku fakaikiiki atu ia he tēpile 18 mo e peesi 61 'o e Fakamatala Patiseti fakalukufua kātoa ia mo e pa'anga hū atu kuo fokotu'u. Ko e pa'anga 'e 573.1 miliona ko e laka hake ia he vaeua piliona Sea. 'A ia ko e pa'anga 'e 437 miliona ko e

pa'anga ia 'a e Pule'anga pea mo e pa'anga 'e 136.1 miliona ko e pa'anga tokoni ki he Pule'anga t'ānaki ki ai pea mo e pa'anga 'e 191 miliona ...

<007>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e pa'anga tokoni koloa 'o fakalukufua ia ki he Patiseti fakalukufua ko e pa'anga 'e 764.7 miliona. Sea 'oku ha eni 'i he tēpile 2 pē ko e peesi 8 'o e 'Esitimeti.

Ko e taha eni Sea ha Patiseti fokotu'u ma'olunga 'a e Pule'anga ki ho Fale. Ka ko u tui 'oku 'uhinga pē 'a e fakalilifu 'a e ola tamaki 'o kamata pea mei he ngaahi sekitoa na'e tau tonu ki ai 'a e maumau, pea 'i he 'aho ni hili 'a e māhina 'e 4 'oku mahino 'a 'ene totolo ke uestia tamaki 'a e kotoa 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika pea uestia ai 'a e mo'ui faka'aho 'a e kakai hotau fonua. Na'a mo hotau ngaahi fāmili mei muli kuo nau si'i ongosia he vaevae manava ke tau lave ai lolotonga e faingata'a. Neongo e uestia tamaki Sea ka ko e faingamālie eni. Ko e faingamālie eni ki he Pule'anga ke kole poupu 'a e Fale 'eiki ni ke tau langa vave 'a Tonga pea ke 'alu lelei hotau hala ki he fonua, ki hono pātoloaki taumu'a fakalukufua, taimi lōloa ke pātoloaki e fakalalakaka, fakalekesi 'a e mo'ui 'a e Tonga kotoa pē.

Hoko pā Mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai & KOVITI-19 ke hiki lahi e fakamole ki he langa fakaakeake

Sea ko e fokotu'u mahu'inga pe ko e hā 'oku tau hiki lahi ai 'a e fakamole ki he langa fakaakeake. Ko e fokotu'u ko eni Sea 'oku fakanofonofu atu pē ia 'i he'ene fakakaukau 'oku taau pē ia mo e natula 'o e lahi e uestia na'e hoko he Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea lōua ki ai pea mo e KOVITI-19. 'Oku mahu'inga ange ki he Pule'anga ke fakapapau'i 'oku malu hotau kakai pea malu mo e fonua. Mahu'inga ange ia pea 'oua si'i li'ekina si'a taha pē fāmili 'oku lavea ngofua tautautefito kiate kinautolu ne maumau mo uestia honau ngaahi nofo'anga pea 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke langa fo'ou honau ngaahi 'api. 'E tokoni ia ke toe matu'uaki ange ai 'a e ngaahi fakatamaki he kaha'u.

'Oku tāketi leva 'e he Pule'anga pea mei he pa'anga hū atu, ke ne t'ānaki mai 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua 'e 341.8 miliona fakatatau ia pea mo 'etau pa'anga hū atu ko e 437 miliona 'i he pa'anga 'a e Pule'anga, 'oku ne 'omai 'a e hulu 'o e pa'anga hū atu mei he pa'anga hū mai ko e pa'anga 'e 95.2 miliona.

\$30.3 miliona Patiseti Fe'amokaki 2022/2023

Neongo e hulu ko eni Sea 'oku fakapa'anga 'a e hulu ko eni mei he pa'anga tokoni fakalahi 'o hiki ai 'aki 'a e pa'anga hū mai ko e pa'anga 'e 406.8 miliona pea holo leva 'a e Patiseti Fe'amokaki 'oku fokotu'u atu 'i he Fale mei he 95.2 miliona ki he pa'anga 'e 30.3 miliona. Sea ko e Patiseti lolotonga 'o e ta'u ni na'e fokotu'u ia ke fe'amokaki 'aki 'a e pa'anga 'e 43 miliona 'a ia 'oku tau ki'i holo si'i pē.

Pea ko e fakakātoa 'o e Patiseti fakalahi ki he pa'anga hū mai ko e pa'anga 'e 65 miliona. 'Oku t'ānaki ki ai pea mo e pa'anga tokoni mei muli, 'i he *Cash* ko e pa'anga 'e 136.1 miliona, pea

mo e tokoni koloa mei muli ne 'osi lave ki ai kimu'a, pa'anga 'e 191.6 miliona 'o hangē pē ko ia 'oku hā atu 'i he tēpile 22 'o e Fakamatala Patiseti.

Sea kapau te tau ngāue'aki 'a e Patiseti lolotonga Ta'u Fakapa'anga 22, 'oku hiki 'aki 'a e Patiseti fakapa'anga 'a e Pule'anga 'aki 'a e pa'anga 'e 60.8 miliona. Ko e hiki ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he fai pau ki hono tokonia 'a e fakalelei'i 'e fakahoko ki he fatongia ne to'oto'o me'a lalahi 'i he me'a 'a e 'Eiki Palēmia.

Vahe'i \$120.9 miliona ki he Langa Fakalalakaka

I he Patiseti Langa Fakalalakaka 'oku fakapa'anga ia 'e he ngaahi fonua tokoni hiki 'aki 'a e pa'anga 'e 78.7 miliona. Meimei kongā lahi heni ki he langa fo'ou ko ia 'o e Hunga Tonga Hunga Ha'apai. 'A ia 'oku fakakātoa 'i he ta'u fakapa'anga Patiseti 2023 ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki he pa'anga 'e 120.9 miliona.

Sea ko e tokoni fakalahi ki he pa'anga hū mai 'a e Pule'anga 'oku kau ki ai 'a e tokoni patiseti pa'anga 'e 43 miliona mei he Pangikē 'a Māmani pea mo e fokotu'u ke nō, nō tokoni mei muli 'a e Pule'anga ko e pa'anga 'e 22.2 miliona. Ko e nō eni ko e pa'anga 'Amelika tatau ia mo e pa'anga 'Amelika 'e 9.9 miliona pea mei he *International Monetary Fund*. Sea ko e nō tokoni eni, na'e 'osi fai pehe ni pē 'a e Pule'anga ki mu'a 'o to'o 'a e kongā 'uluakí ka ko e kongā faka'osí eni Sea 'oku fokotu'u atu ke faka'atā ke kau he Patiseti ke to'o mai mo e kongā faka'osí.

Ko e, 'oku ma'u 'a e nō ko eni 'o 'ikai ha totongi tupu pē 'oku ke mahino ange 'oku noa 'a e peseti tupu. Pea faka'atā mai e 'uluaki ta'u 'e fā mo e kongā ke 'oua 'e fakahoko ai ha totongi fakafoki 'o e nō 'iloa ko e *grace period* pea ka hili ia pea toki kamata 'a hono tā fakafoki he ta'u 'e 10 ka hoko. Sea ko e, ko e kongā lahi leva ko hono fika'i 'a e mahu'inga 'o e pa'anga ko eni ki he kaha'u 'oku mahino leva ia 'oku laka he peseti 'e 50 ko e kongā *grant* koe'uhí ko 'ene natula 'ikai ha totongi tupu pea toe tā fakafoki 'i he ta'u lahi kau ki ai pea mo e *grace period*.

Tu'unga 'i ai nō mei tu'apule'anga 'a e Pule'anga

Ko e tokanga heni Sea ko e tu'unga nō fakalukufua 'a e Pule'anga. 'I he 'aho ni 'oku holo 'o fakatātā ki he ngaahi ta'u ki mu'a ka 'oku tau kei tu'u pē 'i he tu'unga laveangofua. Ko 'etau nō ki tu'apule'anga na'e meimei ko e peseti ia 'e 38.2 'i he ta'u Patiseti 2021. 'I he ta'u lolotonga 'oku holo hifo ia 'o peseti 'e 37.5. Pea koe'uhí ko e ngaahi tā nō 'o e ta'u lolotonga pea mo e ta'u Patiseti Fokotu'u 2023 ne toe holo hifo ki lalo 'a 'etau kei nō mei tu'apule'anga holo ia mei he peseti 'e 37 ki he peseti pē 'e 33.2 miliona.

Sea ko e langa fo'ou ko ia 'o Ha'apai, 'o e Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo 'ene ngaahi maumau hangē ne 'oatu ki mu'a. 'Oku hā pē hono fakalukufua he Tēpile 2 'o e Fakamatala Patiseti pea mo e lahi 'o e pa'anga fokotu'u ke fai ki heni.

Sea ko e taha ‘o e ngaahi tafa’aki mahu’inga ange ko ‘etau tokoni ke fakafaingamālie’i ‘a e ‘ekonōmika pea mo e fefakatau’aki. Hanga atu eni ki he ngaahi koloa te tau lava ‘o, ke ngaohi ke toe ma’ama’a ange ha toe fonua hangē ko hotau mālohinga he ngoue. Mea’i pē he Fale ‘a e kava, Vāhenga Fonua Vava’u, Vāhenga Fonua ‘Eua pehē foki ki he vanila, ‘a e ngaahi ngoue fohá. Talamai he ‘Eiki Tokoni Palēmia ko Tongatapu 6 pē ‘oku foha lelei ange ai ‘a tōkanga pea pehē pē foki ki he toutai lolotó.

Pea mo e takimamatá kuo fokotu’u he Patisetí ‘i he ngāue fakataha pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke tau fakaavaava hotau fonuá ‘o makatu’unga he ngaahi tūkunga pau ke kamata pea mei Siulai ‘o e 2022.

Sea ko e to’oto’o me’a lalahi pē ia ‘o hangē ko e fokotu’u makehe, ngaahi makatu’unga makehe ne fokotu’u atu ai e Patiseti ko eni pea mo e ‘amanaki lelei pē ‘a e Pule’anga ‘e lava ‘o fai hono talanoa’i lelei pea mo, mo tali ki ha ngaahi fehu’i pea mo ha ngaahi fakaikiiki ‘e fiema’u ho Fale Sea. Pea kapau ‘e hao atu pē ko e ki’i Lao Fakaangaanga na’e fokotu’ú ‘oku ‘i ai pē ki’i liliu si’i ai ‘ikai ke ai ha liliu he kakano ‘o e laó. Ko e, pē ko e fika ‘o e Patisetí ko e liliu pē mahalo ‘a e kau Loea ‘o e Feitu’una Sea. Na’e ‘i ai e ki’i fo’i takilea mo e takinauna na’a nau fiema’u ke fakakau he Lao Fakaangaanga. Sea fokotu’u atu.

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki. Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022 ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Eiki Sea: ... mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2022

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2022. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2022.

Kuo tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘a e Pule’angá ‘o pehē:

Kupu ‘uluaki, ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao ke fakahū atu ‘a e Pa’anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2022 pea kuopau ke kamata ngāue’aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2022.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea mo Pohiva Tu’i’onetoa. Sea ‘oku loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Pa’anga Fakamatala Patiseti 2022/23

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko eni kuo tali hono lau ‘uluaki ‘a e ‘Esitimetí. Hou’eiki te u tu’utu’uni ke tukuhifo eni ki he Komiti Pa’angá pea te u tukuhifo pea mo e ngaahi ngāue na’e ‘ave ki he Komiti Ngaahi Totonu ke alea’i fakataha pea mo e ‘Esitimetí e Pule’angá. Ko ho’omou *Terms of Reference* fakatokanga’i pē ke mou ngata pe hono vakai’i pe ‘oku tonu ‘a e ‘Esitimetí kae toki fakafoki mai ke me’a ki ai e Hou’eikí. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Lord Tu’ilakepa: Sea, kimu’a ke hoko atu e Minisitā Pa’anga, fakamolemole ki he Feitu’una.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fokotu’u ke lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku kole atu ‘aku mo ‘eku fokotu’u atu Hou’eiki. Tau alea’i heni ko e toe ‘ave ki he komiti ‘o hā. Kuo mau lau ‘emautolu e me’a Sea pea kuo ‘osi taimi ke tau folau ā. Ke toe ‘ave ki he komiti ko e hā homou me’a he komiti ‘oku toe ‘ai ke toe ō ‘eke ki he Pule’angá pe te tau toe fakalahi, fai heni. Tukuhifo ki he komiti, ‘ai tau lau tu’o ua hangē pe ko ‘etau tu’utu’uní ka mau fokotu’u atu ke tukuhifo ki lalo ka tau hoko atu.

Te tau toe nofo Sea ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ke tau pehē ‘oku tau fakavavevave pehē ko hatau fai ‘eni ko e, ‘ikai. Tau foki mu’a Sea ki he ‘ulungaanga totonu e Fale Aleá kae ‘oua ‘ai e komití ke ne tataki kitautolu he ngāue’anga e Fale ko ení. Ko e kole pe ia Sea ko u fokotu’u atu ki he Feitu’una ke ke fakamolemole. Fakafoki mai mu’a ka tau fai mo tau ngāue. He ‘ikai ke tau toe tali tautolu ki he uike kaha’u ke ō ki’i komití. ‘Oku ke mea’i ‘oku nau ō vahe, fakasi’isi’i e me’a ko iá, tau foki mai ‘o fai e me’a ko ení, fakanounou mo fakapotopoto hangē ko e folofola ‘oku ‘omai ki he Fale ni. Ko u fokotu’u atu Sea ke lau tu’o ua.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 5, Sea Komiti Pa’angá, mai ho tali ki he fokotu’u ko ení.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea, pehē ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eki Kapinetí pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Nōpelé pehē ki he tu’unga mātu’a kakai. Sea ko e, ko ‘emau fakaongoongo atu pe ki Taumu’a ko e hā e me’a e me’a ki ai ‘a e Feitu’una ko ia pē Sea mālō.

Tui ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ‘oku nau tokangaekina ngaahi me’a fakapa’anga, toe molemole ange ai e ngāue

‘Eiki Sea: Hou’eki ko e ngāue mo hono fakahokohoko ‘etau polokalama. Na’e ‘osi fai pē teuteu ki ai pehē foki ki he ngaahi ‘asenita na’e ‘osi mahino ‘e tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ke nau ngāue ki ai. Ko ‘eku kole ke nau vakai pe ‘oku tonu e Patisetí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ...

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Sea: ... ke nau ngāue ki ai, ki he Patiseti, fakafoki mai ki he Fale ni. ‘E malava pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakato hangē ko ho’o fokotu’u, ka ‘oku ou tui ‘e molemole ange ngāue kapau ‘e tukuange ki he komiti ‘oku ne hanga ‘o tokangaekina ‘a e ngaahi me’a fakapa’anga.

Fokotu’u ke pālōti lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole pē ‘i he’eku tu’u hake. ‘Oku ke me’a ki he Falé ‘oku nau poupou atu ki he’eku fokotu’u. Ta ‘oku tonu ke pālōti’i ‘eku fokotu’u, ka ‘i ai leva ha fokotu’u ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku poupou pea ‘oku tonu ke fai hano pālōti’i. Ko u fokotu’u atu ke pālōti’i ‘eku fokotu’u, tuku pē ‘i he Fale ni, lau tu’o 2 pea tukuhifo ki he Fale.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai pē ‘a e tu’utu’uni ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni, ‘a ia ko e kupu fika 131(2), kole atu ki he Kalake ke tuku hake ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: Sea, lolotonga ko ē hono kumi eni Sea ‘oku ou toe ki’i lave pē ‘oku ou manatu’i ‘a e me’a ko eni, mea’i pē ‘e he Palēmia ‘o e ‘aho ni. Na’a mau fai ‘a e fo’i me’a tatau pē ‘i he Palēmia kimu’a pea a’u ‘o mau ō ‘o fai ‘a e komiti, na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘o ‘oatu ‘i he ‘aho ko ia, ‘ikai ke tali ia ‘e he Pule’anga ko ia. Ka mou me’a ange ki he fu’u lahi ‘a e fakamole kuo tau fai he komiti. Ko e Sea koē ‘i he komiti ko e tokotaha eni na’e ‘i he Pule’anga na’e ‘osi Minisitā Pa’anga, ne ‘osi mea’i lelei pē ‘e ia ‘a e Patiseti.

Ko e tokolahi taha ‘a e kau Mēmipa ‘i he Fale ni kuo nau mea’i lelei. Kapau pē na’a tau kamata kimu’a ke fai hano faka’eke’eke ‘a e Pule’anga, taimi ni, tau folau mu’a. Ko u kole atu Hou’eiki pea ‘oku ‘osi poupou’i ‘eku fokotu’u pea ko e poini ia ‘e taha ‘oku ou tui ta’etoeveiveia hangē ko e tangata’eiki ‘oku ne fa’a fakamamafa’i ‘i he Fale ni ke fakasi’isi’i ‘a e me’a ko e fakamole. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti mu’a, ‘ai ‘a e fokotu’u ‘oku ou fai ke tau lau tu’o 2 ka tau hoko atu.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u mei he Fakafofonga Vava’u ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato, hili ha’atau lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga kae ‘oua ‘e ‘ave ki he Komiti Pa’anga ...

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakahoha’a.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Fakatapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kalauni, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Fakamonū’ia atu Sea ‘a e ma’u ‘a e me’a’anga ‘o e Feitu’u na he ‘aho ni ko e ‘aho fakakoloa eni, kamata ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, hili ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula kae ‘uma’ā ‘a e to’u mahaki fakamāmani lahi ne uesia ‘a e fonua. Pea ‘oku tau ‘amanaki lelei kotoa pē hangē ko e ngaahi fakamalanga kuo ‘osi hono fakahoko ‘Eiki Sea. ‘Oku lele lelei pē ngāue ki he ngaahi fakaakeake mo e ngaahi langa fo’ou ‘i he fakatamaki ‘o e Hunga Tonga mo

Hunga Ha'apai, pea 'oku tau luelue atu pē ke mapule'i lelei mo e mafola 'a e mahaki KOVITI-19 'i he fonua 'Eiki Sea.

Sea, ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ia, mo'oni 'aupito pē 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele ia mo e ngaahi, ka ko e kole pē mu'a 'a e motu'a ni ia ki he Hou'eiki 'o e Fale ko eni te tau pālōti 'i he'etau founa ngāue. Ka nau kole pē 'aku ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale, ko e 'aho ni ia kuo toe pē houa 'e 1 ko ē pē houa 'e 1 mo e kongā pē pea tau, tu'utu'uni ngāue 'a e Fale pea ko e ngata ia 'a e 'aho ngāue 'o e uike ni. 'Aho mālōlō 'a e kamata'anga 'a e 'ū 'aho ngāue 'o e uike kaha'u 'a e Mōnite pea toki kamata 'a e ngāue 'a e Fale Alea.

Kole ke tuku pē ki he 'Eiki Sea ke fakahoko hono faka'uto'uta mo tataki e Fale Alea

Ko 'eku kole pē 'aku 'Eiki Sea 'uhingā he na'e tataki lelei mai 'e he Feitu'una talu mei 'aneuhu na, ngāue 'a e Fale. Tuku mu'a ke fai 'a e faka'uto'uta 'a e Feitu'u na mo e me'a na'a ke tataki mai 'aki 'a e Fale. Pea 'oku ke me'a mai ke 'ave ki he Komiti Pa'anga ke nau fai hano vakai'i, pea tuku mu'a ke ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'iha'angana: ... nau fai e me'a ko ia 'oku ke, ko e Feitu'una 'oku ke tataki mo ke faka'uli hotau vaka pea 'oku ou tui 'oku ke mea'i lelei ange pē koe 'a e ngaahi me'a. Neongo 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake mo e hisitōlia e ngaahi ngāue na'e fakahoko ka 'oku 'i ai pē 'uhinga lelei 'a e me'a 'oku me'a mai'aki he Feitu'una. Ko e hā ha maumau tuku atu ke ngāue ki ai 'a e komiti 'apongipongi. Falaite ko u tui au na'e 'osi me'a mai pē mau feme'a'aki mo e 'Eiki Sea e Komiti Pa'anga nau vakai'i 'enautolu mahalo na'a mo e efiāfi ni pē ko 'apongipongi 'oku lava ia. Ka ko e ma'opo'opo mo e fai e tataki 'a e Feitu'una 'e 'i ai pē ngaahi me'a hē 'oku angamaheni ke nau ō 'o vakai'i fakalelei.

Ko e fu'u kau taukei eni ko ē 'i he 'ekonōmika he Fale ni 'oku nau 'i he Komiti Pa'anga. Tuku ke nau ō 'o fai e me'a 'oku tu'utu'uni atu he Feitu'una ko 'emau ngāue ia. Ka 'oku ke me'a mai ke mau ō 'o fakakakato ha ngāue pea fai. Ko u tui lava pē ia he 'aho ni pe ko 'apongipongi pea lipooti mai ki he Feitu'una pea tuku hono fa'a 'ohake 'i he Fale ni Sea e me'a ko e fakamole. Ko 'etau tu'utu'uni ia pea 'oku 'ikai ke loto ha taha ia ke 'alu 'o vahe pe ko e hā.

Ko e me'a ia 'oku tu'utu'uni mai he tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he Lao mo e Konisitūtone pea ko e ngaahi me'a pē ia kuo pau ke fakahoko. Ka ko e me'a pē 'oku ou lave atu au ki ai Sea mo kole tuku ke fai e faka'uto'uta 'a e Feitu'una. Ko 'etau pālōti pehē ke ke me'a mai ko e pea mau fokotu'u atu mautolu ke liliu ē, faka'ofa'ofa pe ia Sea ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a 'e maumau ai ka fai mai me'a 'oku ke tu'utu'uni ki ai. Ko ia 'oku ou kole pē au ki he Hou'eiki Nōpele mo e Hou'eiki e Fale, Sea tuku ke fai e me'a 'oku ke me'a mai'aki. He ko e fokotu'utu'u ia na'a ke palani ngāue mai ke fakahoko he Fale Alea kae lava pē ia 'o fakakakato pea nau toki foki mai he Tūsīte mo e lipooti mai 'a e komiti pea tau hoko atu mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea pehē 'eku fakatapu atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Fale 'eiki ni Sea. Ko u fakamālō pē au ki he Tokoni Sea he'ene ne me'a mai Sea pea ko au ia 'oku ou faka'apa'apa pē ki ai. Pea 'oku mea'i lelei pē he Tokoni Sea 'oku ma 'osi talanoa, feme'a'aki mo ia pea 'oku ou fa'a fakahoko ange ki ai 'oku ou faka'apa'apa ki ai.

Ko 'etau foki mai ko ē ki he ngāue Sea ka 'oku fiema'u ke 'ai e me'a totonu, tau 'ai e me'a 'oku totonu 'Eiki Sea. He'ikai ke faifaiange 'Eiki Sea 'e 'i ai ha uestia ai 'Eiki Sea. Ko 'etau founa ngāue pea ko 'etau fou eni he founa totonu ko ē 'a e ngāue 'a e Fale. Ka 'oku 'i ai ha mēmipa 'oku 'i ai ha'ane totonu pea ne fokotu'u pea poupou'i pea 'oku pau leva ke fakahoko ia 'Eiki Sea fakatatau ki he fatongia.

Ke mea'i 'Eiki Sea 'aneuhu pē ko 'eku nofo punou he telefoni koe'uhí tapu ange mo e 'Eiki Palēmia ke 'oua te u lea ki he 'Eiki Palēmia he'ene fo'i me'a lōloa 'aneuhu. Ko 'ene fo'i me'a ko ē 'aneuhú lōloa 'aneuhu ko e kupu 53 'o e Konisitūtone. Ko e Minisitā Pa'anga 'oku ne 'omi 'a e fakamatala pa'anga pē te ne lipooti mai ki he Fale ni 'a e Lao ko ia. Ka koe'uhí ko e taki e fonua 'oange pē ke me'a mai 'aki. Toe me'a e Minisitā Pa'anga kuo fe'unga e ngaahi fakamatala ko ia.

Pea ko e me'a pē 'oku ou taukave'i 'e au ki ai 'Eiki Sea tau fēfē kapau te tau fakahoko pē heni pea kapau hangē ko e me'a 'oku mo me'a mai ki ai hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai ko au 'oku ou faka'apa'apa 'aupito. Kae 'oua pē 'e faifaiange ko ha founa ke to'o ai ha totonu ha Mēmipa he Fale ni 'aki e founa ko ia, ko e fokotu'u atu pea ka tali 'i he 'uhinga totonu mo mo'oni, na'a pehē nai kuo mole 'a e Mēmipa ko ia he fakataha'anga 'eiki ko eni Sea.

Sea ko u tuku atu ki he Feitu'una ke faipē ho'o tu'utu'uni 'Eiki Sea ka ko eni ko e me'a pē eni 'oku ou 'oatu ki he Feitu'una mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui ko e fale'i na'a ku 'oatu ko 'eku fokotu'u atu ka 'e iku pē ki he pālōti tatau ai pē 'oku toe 'i ai ha fokotu'u kehe ke liliu 'etau founa 'e kei faka'osi pē ki he pālōti. Ko ia te u kole atu ki he Kalake pālōti. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ko eni na'e toki tali 'a hono lau 'uluaki ki he Komiti Pa'anga, fakakakato mo 'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue ko ia na'a ku fakalea ki ai kimu'a mou fakahā mai hiki homou nima.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole 'osi mahino pē fokotu'u ia ko ia. Ko e fokotu'u fakamuimui 'oku kei 'i ai 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e fokotu'u fakamuimui ko ia 'e 'uluaki pālōti fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni?

'Eiki Sea: Ko ia ko 'eku kole eni ke tau pālōti fakalukufua. Ka tali 'e tukuhifo ki he Komiti Pa'anga ka 'ikai tau hoko atu ki he lau tu'o ua.

Lord Tu'ilakepa: Koe'uhí foki ko e fokotu'u fakamuimui ia ...

<007>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'ilakepa: ... ke, ke lau pē ia heni.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia. 'Oku totonu ke 'uluaki pālōti'i ia.

'Eiki Sea: Ko ia ko e me'a ia 'oku tau pālōti'i ...

Lord Tu'ilakepa: Pea toki ...

'Eiki Sea: Ka tali e fokotu'u ke tukuhifo 'e tukuhifo ka 'ikai te tau lau tu'o ua.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fokotu'u foki 'a'aku ia ke lau tu'o ua, 'oku 'ikai ko e tukuhifo ki he komiti, kehekehe pē 'eku fokotu'u 'a'aku. 'Oku 'i he tu'utu'uni pē 'a e Feitu'una ka ko e fokotu'u fo'ou ia nau 'oatu 'e au. Ke lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Lord Tu'ihā'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu pē 'uhinga 'oku tatau pē ho'omo fakalea ka 'oku ke fakalea 'e koe ho'omo fakalea ka 'oku fakalea 'e ē 'ene fakalea ko e 'uhinga ko e fokotu'u ko ē na'a ke fokotu'u mai ke, ki he Fale ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga. Pea ko e fakalea leva ē e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 ia 'a ia 'oku ne 'uhinga atu ia ke, ke pālōti'i 'a ia 'oku na tatau. Pē 'oku 'uhinga ia ke fakalea he'ene fakalea ko 'ene fokotu'u atū 'oua 'e toe 'ave ia ki he Komiti Pa'anga kae alea'i heni, pē ko e hā pē ho'omo me'a 'oku ke pālōti ka 'oku nau tatau pē.

'Eiki Sea: Ko ia fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apaí ko e me'a tatau pē eni ko u 'uhinga atu Hou'eiki. Fiema'u ke u toe fakalea atu ke tau pālōti. Ko e Kalake, ko e me'a eni te tau pālōti'i kātaki pē 'Eiki Nōpele. Kapau te mou fiema'u ke hoko atu e ngāue 'i Fale Alea ke lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Komiti Kakato pea mou tali 'a e pālōti ko eni. 'O kapau 'oku 'ikai ke mou loto ke lau tu'o ua mo tukuhifo ki he Komiti Kakato kae tukuhifo ki he Komiti Pa'angá, 'oua te mou hiki homou nimá mou toki hiki hake he ta'etali e fokotu'u ko eni.

'A ia ko e fakalea eni koe'uhí 'oku tau muimui he fokotu'u ko eni e Fakafofonga Vava'u. Hangē pē ko e fakama'ala'ala ko ē mei he Tokoni Sea ko e me'a tatau pē eni 'oku tau pālōti'i ko e, ka ko u fakama'ala'ala atu pē pe 'oku mahino. 'Oku 'i ai ha tāla'a ha Fakafofonga me'a te mou fili ki ai? Kapau te mou tali e fokotu'u ko eni 'e 'ikai ke toe tukuhifo ki he Komiti Pa'anga te tau hoko atu ki he lau tu'o ua, 'e tukuhifo leva ki he Komiti Kakato. Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia, Kapineti pea mo e Hou'eikí, Hou'eikí pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea 'a e kau Fakafofonga. Ko u ki'i lave pē ki heni 'oku 'i ai e ki'i liliu heni te ne uesia 'a e Patiseti ko eni 'a e fakamatala pa'anga. 'Oku ou ki'i vakai vave hifo pē au ki ai. Ko e me'a 'oku sai ai ko ē ke fai ha ki'i, 'e pau, kuo pau ke toe liliu 'a e me'a heni.

'Eiki Sea: Mahino pē ia Tongatapu 5 'a ia ko e ngaahi liliu ko ia ko e ngāue angamaheni ia 'a e Komiti Pa'anga ka 'oku tau lolotonga feme'a'aki eni ke fakahoko e ngaahi liliu ko iá 'i he Komiti Kakato. Ka ko e me'a tau'atāina pē 'a e Hou'eiki Fakafofonga pē 'e tukuhifo e ngāue ko ia ki he Komiti Pa'anga he ko ia ko e fatongia totonu eni e Komiti Pa'anga. Ko 'enau ngāue ke nau sivilivi'i e patiseti pē faka'atā pē ki he tafa'akí tau lau tu'o ua tautolu tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'A ia ka mou tali e tu'utu'uni ko eni 'ikai ke toe fai ha lave ki he Komiti Pa'anga tau hoko atu ki hono lau tu'o ua tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē.

'Eiki Sea: Sea Nōpele 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ke fakama'ala'ala. Ko 'eku toe vakai ki he 131 'e toe, ko e taimi 'e tuku ia ki he taimi ko e uike 'e ua. Fu'u lōloa.

'Eiki Sea: Tukukehe pē 'a e 'esitimeti pē ko e pa'anga ngaahi lao fekau'aki mo e pa'anga Fakafongā.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke toe fai ha *public consultation* ia he 'Esitimeti.

Lord Tu'ilakepa: Kai kehe 'ai pē ho tu'utu'uní Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku mahino pē ka mou tali eni tau hoko atu pē 'i Fale Alea he 'ikai ke toe fai ha lave ki he Komiti Pa'anga. Kapau 'oku 'ikai ke mou loto ki ai mou toki fakahā mai ka tau hoko atu ki he tu'utu'uní. Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fokotu'u kuo 'omai 'e he Fakafongā Vava'ú ke hoko atu pē feme'a'aki ki he 'Esitimeti 'i Fale Alea 'oua toe tukuhifo ki he Komiti Pa'anga fakahā mai homou nima.

Pāloti 'ikai tali ke hoko atu feme'a'aki ki he 'Esitimeti 'i Fale Alea kae tukuhifo ki he Komiti Pa'anga

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko ono.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai e toko 14. ...

<009>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Sea: ... Hou'eiki koe'uhí nau kole atu pē ke taha pē tau fokotu'ú pea mo e pālotí, mahino na'e 'ikai ke tali ia 'a e fokotu'u na'e 'omai pea 'oku tali ke hoko atu hono tukuhifo ki he Komiti Pa'angá. 'A ia ko e me'a na'e loto ki ai Falé 'aki e toko 6 ki he toko 14.

Tau hoko atu leva Hou'eiki ki he fika 9 'o 'etau 'Asenita Fale Aleá, Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2021. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai'aki e Fakamatala Pa'angá, 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he Ta'u, Ngata 'i he 'aho 30 Sune 2021

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi pe 'a e Potungāue Pa'anga, Pule'anga 'o Tonga.

'Aho 3 'o Me 2022

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Fale Alea ‘o Tonga,
Hala Taufā’āhau,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

**Kaveinga: Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ki he Ta’u, ngata ‘i he ‘aho 30
‘o Sune 2021**

‘Oku ou faka’apa’apa mo kole ki he Feitu’una ke fakahū atu ki he Fale Alea ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o Tonga ki he ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2021 ‘o fakatatau ki he Konga 6 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’angá.

‘Oku ‘oatu fakataha ‘a e tohí ni pea mo e tatau ‘e 35, Fakamatala Pa’angá.

‘Oku ou faka’apa’apa atu,

.....

Tatafu Moeaki

‘Eiki Minisitā Pa’anga

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu mo e Feitu’una Sea, tapu atu ki he ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō mo e Tēpile ‘a e Hou’eikí kae ‘uma’ā Fatafehi mo e Tēpile ‘o e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, fakatapu makehe ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea ko e ngāue ena ki hono kau mai ‘o e ‘Ofisi ‘Atita ‘a e Pule’angá ke fai hono sivi tau’atāina ‘a e Fakamatala Pa’anga ki he Ta’u Fakapa’anga ‘o ‘osi ki he ‘aho 30 Sune 2021. Fokotu’u atu Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5.

**Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Fakamatala Pa’anga e Pule’anga ‘i
he Ta’u Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021**

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pe mo e ‘Eiki Sea pehē ki he tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapinetí pehē ki he Hou’eikí Mēmipa e Fakafofonga e Hou’eiki pea pehē ki he Fakafofonga e Kakaí. Ko u kole atu pe mu’a ke tukuhifo e fakamatala ko eni 9 ki he Komiti Kakato, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 5. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tukuhifo ‘a e ‘aitemi fika 9 ‘o ‘etau ‘asenita ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Fakamatala Pa'anga e Pule'anga 'i he Ta'u Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā ki he Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, Nōpele Fohe, Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai toko uofulu, 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau fakahoko e fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu eni ki he fika 10 'o 'etau 'asenita ko e fokotu'u faka-Fale Alea Fika 1 'o e 2022. ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i 'eke fakama'ala'ala atu pē Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'I he'etau tu'utu'uni ngāue foki pe 'oku, pehē au 'oku kau ai 'a e pau ke alea'i e Patiseti 'o 'osi pea toki hū ha 'aitemi kehe. Ka ko e 'aipē ke ke fakama'ala'ala mai pe ko e hā ko ā tu'unga pe 'oku, ko 'ene 'alu pe 'ana ki he Komiti Pa'anga pea ngofua e hu e 'ū 'aitemi kehe ia kae toki hoko atu e Patiseti.

'Eiki Sea: Ko ia. Mālō 'Eiki Palēmia. Ko e kotoa e ngaahi 'aitemi ko eni hetau 'asenita 'oku felāve'i ia mo e fakamole e pa'anga e Pule'anga mo e Fale Alea. 'A ia 'oku neongo ko e 'ū 'aitemi kehekehe ē ka 'oku 'i ai 'enau fekau'aki pea mo e 'Esitimetí. 'A ia 'oku ou tui ...

'Eiki Palēmia: Ko u pehē 'e au Sea kātaki pē Sea.

'Eiki Sea: 'E malava pe ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga ke alea'i fakalukufua.

'Eiki Palēmia: Ko ia hangē ko ia na'a ke fokotu'u ke tukuhifo 'a e 'ū pepa fekau'aki mo e Patiseti fakataha pea mo e Patiseti ki he Komiti Pa'anga. Hangē pe ko ia na'á ke me'a mai'aki 'anenai. Ke nau toki alea'i ai 'o toki 'omai mei ai, mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, 'i he laumālie 'o e fokotu'u me'i he 'Eiki Palēmiá ko ho, 'o kapau 'oku mou loto ke tukuhifo ...

<010>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Sea: ... tukuhifo 'a e 'aitemi ko eni ki he Komiti Pa'anga ke fakakau atu 'i he'enau ngāue, te u kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Fakafofonga Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakamahino mai angé ko e hā ‘a e ‘ū ‘aitemi ko ia ke mau, ke mau hiki nima ai. Ko e *statement* ko ē mo e Patiseti fakafika ko ē ‘oku ‘osi ‘omai ko ē, ko ia pē ‘oku mau ma’u ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga. Ko e hā ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ke me’a mai ki ai koe’uhi ka u hiki nima.

‘Eiki Sea: ‘Aitemi fika 10 ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022, kongā si’i (1) ke fakalahi ‘a e pa’anga tokoni fakavāhenga, fekau’aki eni mo e ‘Esitimetī. ‘A ia ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea, kapau ‘oku mou fie alea’i ‘i Fale Alea ‘oku ‘atā pē ia. Ka ‘oku ou tui ko e me’a fakapotopoto hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ke tau tukuhifo fakataha pea mo e ‘Esitimetī ki he Komiti Pa’anga ke toki ‘omai ha’anau tali ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Fakamālō atu Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia, kapau ko e me’a ia ‘oku mou fiema’u Hou’eiki te u kole ki he Kalake ke tau pālōti pē tuku ha faingamālie ki he Fakafofonga ‘oku ne ‘omai ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea ke ‘omai ha’ane fakamatala nounou ke mou toki faitu’utu’uni ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie, pea ‘oku ou ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Fakamatala nounou Fakafofonga ‘Eua 11 ki he Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘asi ‘i he fika 10, ‘oku fekau’aki hangatonu pē ia mo e fatongia ko ē ‘o e Fakafofonga, ke fai pē ko hono ngaahi, ki he ngaahi vāhenga. ‘A ia ko e ‘uluaki ia ko e tokoni, ko e pa’anga tokoni fakavāhenga pea ko e toenga ‘o e ngaahi fokotu’u ia ‘oku meimei fekau’aki pē ia pea mo e ngaahi me’a ‘oku, ‘o a’u ki he fika 5, mo e ngaahi me’a pehē ‘oku fekau’aki pea mo e ngāue ko ē ‘a e Fakafofonga. Hangē ngaahi ‘a’ahi mo e monomono ‘o e ngaahi tu’utu’uni ki he anga ko ē ‘ene ngāue’aki ‘a e pa’anga fakavāhenga. Ko e hā ‘a e founa pea mo ha monomono ‘e fai.

Pea mo e faka’osi ‘oku ou tui ko e ‘uluaki pea mo e faka’osi ko ia ‘oku ‘i ai ‘ene hu’unga hangatonu mo mālōhi ki he ‘etau ‘Esitimetī. Ka ‘oku fai pē ki he tu’utu’uni ‘a e Feitu’una ko ē ke fakataha’i ki he Komiti Pa’anga ke nau sio fakalukufua ki ai. Ka ko hono kakano ‘ona ia ‘oku fekau’aki pē ia pea mo e ngāue ‘a e tokotaha Fakafofonga pea mo hono vāhenga, he koe’uhi ‘oku ‘asi mai ‘a e mahino ia ko e, tautefito ki he fakalahi, ki he pa’anga tokoni fakavāhenga, ‘oku kau lelei ‘aupito ia ki hono fai ‘o e fakalalakaka ‘i he ngaahi vāhenga.

Pea ‘oku kau ia ko u tui ko e tokoni lahi ki he Pule’anga he fakahoko e ngaahi fatongia ‘e ni’ihi. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘elia ai ‘oku fepoupouaki ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘i he ngaahi ngāue, pea mo e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fai ko ē ‘i he ngaahi potungāue. Pea ‘oku ou tui ko e pa’anga ia ‘oku tokoni lelei ‘aupito ki homau, fai homau ngaahi fatongia. Ka ‘oku pau pē foki ke tau hanga ‘o fai hano malu’i mei hono ngāue’aki ha founa ‘oku ‘ikai ke totonu ke ngāue’aki pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi ‘i ai pē ka tau fakalelei’i ‘i he founa fai ‘o e aleapau.

Ko e fika 6, 'oku ou tui pē 'oku ou tui tatau au ia ai mo e kau Fakafofonga mei tahi 'i he mahu'inga 'o e folau vakatahi ki he ngaahi vahefonua. Pea kuo kamata ke ala atu 'a e Vāhenga Niua, ko mautolu ia 'i he Vahefonua 'Eua, ko e ta'u eni ia 'e 10 'emau fai 'a e ngāue ko eni ki he me'a ni, Pea 'oku ou tui 'oku 'alu ia 'o ofi ki he'etau fakakaukau ko ē ke hu'ihu'i atu 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihiki ke fai ia 'e he kakai pea fai 'a e me'a 'e ni'ihiki 'e he sekitoa taautaha.

Ka 'oku ou tui ko hono mahu'inga ia Sea pea 'oku totonu pē 'i he fakakaukau ia 'oku tonu 'aupito pē ke 'ave ki he Komiti Pa'anga ke nau sio fakalelei ki ai. Ka ko e kakano ia 'o e talanoa ko eni ki he ngaahi fokotu'u ko eni, te tau lava ai 'a hotau ngaahi fatongia faka-Fale Alea pea tau mālōlō pea mau foki kimaotolu ki he ngaahi vāhenga 'o hoko atu e ngaahi ngāue ai. Pea ko e tokoni lahi 'aupito, 'aupito 'a e tokoni ko ē 'a e pa'anga tokoni fakavāhenga.

Ko e fika 6 ia 'oku ou tui 'oo, te u tui tatau au pea mo hoku kaungā Fakafofonga mei tahi ki he mahu'inga 'a e ngāue ko eni ki he folau vaka tahi, mo hono malu'i mo e feinga ke hokohoko atu he ko e *service* mahu'inga 'aupito eni ia ki he kakai. Ko e folau vaka tahi 'oku ou 'uhinga au ia ki ai 'a ē koē 'oku fai 'e he kakai 'i he komiuniti. Ko ē ko e Fakafofonga Niua ē 'oku tau mai 'i he uike ni honau vaka, pea 'oku 'i ai mahalo mo e fakakaukau pehē 'i he ngaahi 'otu motu ko ē 'o e Vāhenga Ha'apai. Pea 'oku 'i ai 'a e mahino ai 'oku 'i ai pē fatongia 'o e Pule'anga ke tokoni mai ke malu'i 'a e ngaahi ngāue pehē ke tolonga mo tu'uloa. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e sai pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga. Sea, sai Fakafofonga ko 'eku tokoni ki he Feitu'una, totonu ke tuku. Toki 'osi ni eni 'etau feme'a'aki 'aneuhu he me'a ko ē ...

<005>

Taimi: 1510-1515

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku vahevahe moutolu kau Fakafofonga, tau uesia kotoa ai. Ke me'a ki he me'a 'oku ke me'a ki ai kapau na'e fai mo 'ave ki he komiti, ko ho toe 'ohake ko ē he Feitu'una e me'a ko eni 'o fanongo e kakai 'o e fonua ko eni ko 'ene a'u ki he to'u fili 'e toe uesia e Mēmipa heni. Pea 'oku 'ikai Sea ke u loto ke u lea ki ha fa'ahinga lea Sea he ko u 'ofa he ngaahi fofonga 'o e kau Mēmipa.

Ka 'oku ou fokotu'u atu Sea tukuhifo atu ā ki he komiti kae toki fai mo 'omi he'ikai ke 'ufi'ufi e me'a ko eni he pau ke fanongo e kakai 'o e fonua ki he me'a ko eni 'oku 'ave ki he komiti pea fakafoki mai. Ka ko ia to'u fili kotoa pē te tau iku pē ki he tu'unga 'oku faka'ofa 'aupito e kau Fakafofonga. Fokotu'u atu Sea tau pālōti.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ka u ki'i hao atu Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Tui 'ikai ha fekau'aki Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 mo e 'Esitimeti ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga

'Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea. Poupou ki he fokotu'u ko ē na'e 'omai he Nōpele Vava'u. Ko e manatu'i ko e me'a ko ē 'oku tau 'ave ki he Komiti Pa'anga 'oku fekau'aki pea mo e 'Esitimeti. Pea kapau ko e 'uhinga ia ko e founga ngāue 'o e vāhenga ki henau me'a, 'oku 'ikai

ko e taimi eni ia ke 'ave ai ki he Komiti Pa'anga. 'E toki vakai'i 'a e *procedures* ko ia pē ko e founa ko ia 'i ha taimi kehe ko e me'a pē fekau'aki mo e 'Esitimeti 'oku tonu ke 'ave.

Pea kapau ko ho 'uhinga ke kole ke fakalahi mei he 3 kilu ki ha toe fika ange 'e toki ala fokotu'u ia, ka ki ha toe me'a kehe fekau'aki mo e folau ki tahi he vaka pē ko e vakapuna, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'a'ana 'i he tu'u ko eni mo e mata'ifika 'e hanga 'e he Sea 'o e Komiti Pa'anga 'o vakai'i pē 'oku tonu 'a e mata'ifika ko ē 'oku 'oatu ko ē mei he *Draft Bill* ko eni 'oku 'oatu mei he Pule'anga.

'A ia ko 'eku pou pou pē 'a'aku ia ki he me'a 'a e Nōpele mei Vava'u pea kapau 'oku me'a pea to'o pē ā ha fo'i me'a 'e taha he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e founa ngāue ia pea mo e fika ko eni he 'Esitimeti 'oku 'oatu ko eni he Pule'anga mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u sio 'oku fefoki'aki 'a e feme'a'aki he 'aitemi fika 10. Mahalo na'a 'oku tonu ke tukuhifo ia ki he Komiti Kakato.

Lord Nuku: 'Eiki Sea tapu pē pea mo e Feitu'una ko e fakahoha'a.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tui ke toki fakahū mai Fokotu'u Faka-Fale Alea he taimi alea'i vouti 'oku fekau'aki mo e pa'anga tokoni fakavāhenga

Lord Nuku: Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ki he fika 10. Kuo tau, 'osi me'a ho Fale 'o lau e 'Esimetri pea 'omai mo hono pa'anga. Ko e fokotu'u ko eni pē 'oku anga hono 'uhinga ko ē kiate au ko e fokotu'u fakalukufua eni ia ki he Patiseti. Ka 'oku ou, 'oku ou tui ki he fokotu'u ke fakahū he taimi 'e a'u ai ki he 'aitemi 'o fekau'aki pea mo e 'ū fokotu'u ko eni, ke ngāue'i koe'uhī ke fika 'aitemi ko ē ko ē ke fai ai hono fakafehū'aki holo e pa'anga. He 'oku ou tui au kapau te tau tali e fokotu'u ko eni ke fakalahi 'oku ou tui au 'oku natula ia ke tau fakalahi 'etautolu e Patiseti. Ka ko hono fokotu'u mai ko ē he taimi ko ē 'e fai ai 'a e feme'a'aki 'o fekau'aki pea mo e pa'anga tokoni, ko fē feitu'u 'oku 'i ai pea fai ai hono alea'i.

Ka ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u pou pou ke tau hanga 'o pālōti'i eni he 'oku ou tui au ia te ne maumau'i 'e ia 'a e Lao ko eni ko ē kuo tau 'osi lau. He na'e 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e lahi eni e pa'anga 'oku fiema'u ko ē ke totongi. Ko e fokotu'u ko eni 'oku fakalukufua ia ki he 2022 ke fakalahi 'a e pa'anga ko ē fakavāhenga. Pea 'oku ou tui au ko e taimi ko ē 'e 'alu ai ki he Patiseti ko ē, ko ē ki he 'aitemi ko ē 'oku 'ai ai e me'a ko eni 'e lava leva hono alea'i ai. Ko e anga ia e fakakaukau 'a e motu'a ni kapau te tau tali eni ke fakalahi e pa'anga tokoni fakavāhenga kuo tau fakalahi 'etautolu e Patiseti ko e anga ia e fakakaukau e motu'a ni, pea ko u kole atu ko 'ene a'u pē ki ai ...

'Eiki Sea: 'Oku mo'oni ho'o me'a 'Eiki Nōpele. Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'eke atu ai Hou'eiki pē ko fē feitu'u te tau tukuhifo ai 'a e 'aitemi ko eni. Na'e 'i ai e fokotu'u ki he Komiti Pa'anga ka ko u tui mahalo 'oku fakapotopoto ange ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ke u fakahoha'a atu mu'a Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao.

Tui ke fakatatali Fokotu'u Fale Alea ki hono taimi totonu 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Fale Alea. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'etau tu'utu'uni ngāue. 'Uluaki ko 'etau tu'utu'uni ngāue, tau ngāue kamata ko ē Patiseti ko e Patiseti 'ata'atā pē. Kuo 'osi fakahū mai e Patiseti 'a e Pule'anga ...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Lao: ... mo hono ngata'anga. 'I he 10 ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea 'i he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale 'oku 'i ai 'a e taimi 'o e Fokotu'u Faka-Fale Alea ke 'omai ai ke alea'i 'i he Fale ni. 'Oku ngata ia ki he 'aho faka'osi 'o 'Akosi. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu tau nofo 'i he'etau tu'utu'uni ngāue nofo 'i he Patiseti, tuku 'a e fokotu'u faka-Fale Alea ki hono taimi ke toki 'omai ai. He'ikai ke tau ue'i kātoa 'ū me'a 'oku 'osi lolotonga maau 'i he Patiseti 'i he Fokotu'u Faka-Fale Alea he 'oku taimi kehe eni ia mei he tu'utu'uni ngāue ho Fale. Ko ia ko u kole fakatatali atu e 10 ki hono taimi ka tau hoko atu 'etau Patiseti ke fai mo 'osi. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Faka'apa'apa pē ki he 'Eiki Minisitā Lao. Hou'eiki ka mou kātaki 'o vakai ki he kupu fika 19(1)(a) pea mo e kupu 19(2) 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku faingamālie pē me'a ia ko eni Hou'eiki. Ko homou loto pē pe 'e tukuhifo eni ki fē, Komiti Pa'anga pē ko e Komiti Kakato pe ko 'etau pālōti ke ta'etali ai pē. Ka mou fai mai ha tu'utu'uni Hou'eiki ka tau hoko atu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Kātaki pē Sea ko e, na'a ku fakamoleki 'a e ki'i taimi 'o lau fakalelei 'etau ngaahi tohi pea ko e taha eni e me'a ko ē na'a ku feinga ke u hanga 'o mahino'i mei ai, pē 'oku tokonia, faitokonia he'etau Patiseti ko eni 'a e masiva. Pea 'i he'eku lau 'a e *statement* lau mai mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fakamatala pea 'oku ou tui ki he, ki he ngaahi me'a ko eni 'oku tu'uaki mai hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga pea pehē ki he 'Eiki Palēmia. ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē, te tau tipeiti ai leva he taimi ni? Pea kapau ko e 'uhinga ko e ngaahi *statement* ko eni 'oku ne fehu'ia 'a e Patiseti 'a e Pule'anga he taimi ni. 'E tuku ke fai 'a e fatongia 'a e Potungāue Pa'anga pea toki 'omai pea toki fai leva ha feme'a'aki fekau'aki mo ia.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ou tali 'a e fakatonutonu mei he 'Eiki Palēmia. Ko e *issue* 'oku tau feme'a'aki ai he taimi ni pe 'ave ho'o fokotu'u ki fe? Tukukehe kapau 'oku ke fokotu'u mai ke tau tali pē ta'etali ka tau pālōti. 'O ka 'ikai, fokotu'u mai Komiti Pa'anga pē ko e Komiti Kakato kae hoko atu 'etau ngāue. 'Io 11 ko ho'o fokotu'u eni ka ke me'a mai pē ko fē feitu'u 'oku ke fokotu'u mai ke 'ave ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea koe'uhi 'oku mahu'inga foki ke fai ha sio lelei ki ai, pea na'a ku fokotu'u atu pē 'e au ia 'anenai ke sio ki ai 'a e Komiti Pa'anga ke sio fakalelei. Ka ko 'eku 'uhinga 'aku ia 'anenai ia 'oku kau eni ia 'i he me'a ko ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Pule'anga ke

tokoni'i ko ē 'a e ngāue fakavāhenga he ko e pa'anga eni ia 'oku 'alu hangatonu pē ia ke fai'aki 'a e ngāue ki he kakai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu ki he Sea pea ko u kole ke u fakatapu atu ki he Fale 'Eiki ni. Sea na'a ke 'osi me'a mai pē 'anenai ko e fatongia ko ia 'o e Komiti Pa'anga ko e sio pē 'oku tonu 'a e Patiseti. Ko e 'ū fokotu'u ko eni ke fakalahi 'a e Patiseti. 'A ia ko e fehu'i ia pē ko e 'ave ko ē ki he Komiti Pa'anga te nau fakalahi 'aki e Patiseti ko eni kuo tau 'osi fakapaasi pē ko 'enau *check* pē me'a kapau 'oku 'i ai ha'ane fokotu'u ke liliu 'aki e Patiseti pea toki 'omai he taimi ko ē 'o e ...

Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, he ko e me'a ia 'oku ou 'ilo 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, ko 'ene 'ū fiema'u 'ana ki hono vāhenga 'oku 'omai ke liliu 'aki 'a e Patiseti ko eni kuo tau 'osi fakapaasi he taimi ni. Pē ko hono 'ave ko ē ki he Komiti Pa'anga ke liliu ki ai pē ko e 'oange 'a e Patiseti ke nau sio 'o fakatonutonu kapau 'oku ai ha me'a 'oku hala ka 'ikai fakafoki mai kae toki fai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Tui mahu'inga ke toe fakakaukau'i mo fokotu'utu'u lelei he ko e pa'anga lahi mo e tukuhau e kakai 'e tānaki ke fakahoko 'aki

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e pou pou atu pē ki he me'a na'e 'ohake ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Lao, ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi ke 'ave ki he Komiti Pa'anga. Ka ko e pa'anga ko eni Sea mahalo 'oku sai pē ia ke tau fakakaukau ki ai ka toki tonu ke toki fakahū mai he ta'u kaha'u. Ke lava ke fakakaukau'i lelei mo fokotu'utu'u lelei e me'a he ko e pa'anga lahi eni, laulau miliona ia pea ko e ...

<008>

Taimi: 1520-1525

Lord Tu'ivakanō: ... tau sio atú ko e tukuhau 'a e kakai 'e tānaki ke fai 'aki e me'a ko eni pea 'i he taimi tatau Sea tonu pē ke tau fakakaukau lelei ki he tu'unga 'oku tau fononga ai 'i he taimi ni.

Ko e mālō pē mo e tokoni mai 'a e ngaahi *donor partners* mo kinautolu hotau kakai 'i mulí ka 'oku tonu ke fakakaukau'i lelei ha taimi ke toe mai ai ha pa'anga. Hili ange kuo 'osi 'omai e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga kae 'osi ange te tau toe tānaki tukuhau mei he kakai ke fua 'aki e me'a ko eni. Na'e toki 'osi pē eni hono fakalelei'i 'a e hiki ko eni 'a e *CF* pea ko eni te'eki ai ke lava ha, ha ta'u kuo toe hiki.

'Oku tonu pē ke tau fakakaukau lelei Hou'eiki ki he taimi lolotonga ni ko e taimi faingata'a eni. Pea kapau ko e fokotu'utu'u eni 'a e Minisitā Pa'anga mo e potungāue ke fakalele 'aki 'a e fonua 'oku tonu pē ke, ke tau toe fakakaukau lelei Sea ka ko e tokoni pē ia ka ko u tui pē 'oku

tonu pē ki he kau Fakafongā mo kitautolu Hou'eiki, tau fakakaukau lelei ki he'etau me'a 'oku fokotu'utu'u he ko e 'osi ange ko tautolu pē te tau toe uesia ai mālo.

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'una Sea kae kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. 'Oku ou toki tangutu 'o 'eke ki he Fakafongā 'Euá pea fakamolemole Hou'eiki Pule'anga, kohu au ko e 10 ko e me'a 'a moutolu 'oku 'ohake ki heni. Ko u toki lave'i eni ko e fokotu'u 'a e taha e kau Mēmipa 'i he Fale ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ka 'oku 'i ai ha'ate fokotu'u 'i he maheni 'a e motu'a ni 'oku 'i he Fale ni toki me'a mai mo ia 'o feinga'i fakakolekole 'aki e Patiseti 'a e Pule'anga pē 'oku loto ki ai e Pule'anga pē 'ikai. Ko e fo'i hū masila ko eni kau eni he fo'i hū tu'u fakatu'utāmaki he anga e vakai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. 'Oku ai mo e 'ai ke 'a'ahi ki tu'apule'anga ko e 'ai ke hā? Kapau 'oku 'ikai ke mau o 'o 'a'ahi ki he kāinga 'oku fiema'u ke lahi tahá.

Sea ko e fo'i lea ko u fanongo ki ai fakamolemole pē Fakafongā, 'oku ke me'a mai 'aki ke tokonia kakai e masiva. Kapau te ke me'a he patiseti ko ē ko e Minisitā *MEIDECC* pa'anga lahi taha ia 'oku tokoni ki he masiva fakamatala ki ai 'a e *statement* ko ē. 'Oku 'ikai ke Minisitā Pa'anga ia, 'i he Minisitā *MEIDECC*. Tukuange ki he Pule'anga ke nau fai e tokoni'i 'a e masivá pea tufa e me'a ki he kakai kotoa pē. Me'a ko ē na'e hoko atu ko ē ki he efu, efu 'a Tonga ni, tufa e 'api kotoa ko e fale 'ave ia ki tahi, vaka 'ave ki tahi. Ko e 'ai ke toe fakalahi 'a e 'ū me'a ko eni he Fale ni 'Eiki Sea, kau ia he me'a ko u mamahi'i 'aupito 'Eiki Sea 'e toe faifaiange pea toe hoko ha *corruption* 'a e Hou'eiki Mēmipa ha 'aho 'i he fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko eni 'Eiki Sea. Ko u kole atu ke tuku.

'Ave pē 'etau Patiseti ko eni 'a ē 'oku lolotonga 'i he nima e Pule'anga, ko e koloa ē 'a e kakai 'o e fonua 'oku mea'i he 'Eiki Palēmia kátoa e Hou'eiki Minisitā ko ē 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke tau poupu ta fakapotopoto. Ko u kohu au 'Eiki Palēmia ko ho'o me'a mai pepa ko eni ko e pepa 'a e Feitu'una, ko u toki 'eke ki hē ta ko ē ko e pepa ia 'a mautolu kau Fakafongā. Mou fakamolemole 'oua te tau hanga, pea ko au 'oku tui 'oku tonu ke tuku ā e silini ko ia ka ke mo'ui faitotonu. To'o mo e Hou'eiki Nōpele ka mau mo'ui faitotonu 'Eiki Sea. Ngāue'aki e pa'anga ko eni 'Eiki Sea 'oku uesia lahi ai e kakai 'o e fonua nau, tapu ange mo nautolu nau me'a kia hai, me'a kia hai.

Na'a ke me'a 'aneuhu ki he me'a nau lave ki ai ki he pa'anga *constituency* hono 'ave 'o 'ai 'aki e nō, ko e uesia ia kuo hoko he fonua ni. Ko e 'ai ke hiki ko ē ke 'ai ke 'uma'aki? Ko e 'ai ke to'o ia mei he patiseti fē fika fē? Kuo 'osi fokotu'utu'u he 'ū *item* 'a ē. Ko e masiva ko u kole atu Pule'anga tokoni'i ange kae fakatonu e lea 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafongā. 'Oku 'ikai ko e masiva ke 'omai kia mautolu ke mau o pē 'o tufotufa ke u 'alu pē au pea tufa 'eku sēniti kae lahilahi pē ki Ofu. Tatau kotoa pē mo e Hou'eiki, 'e pau pē ke lave e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1525-1530

Lord Tu'ilakepa: ... 'elia 'oku mau nofo ai. Ko u fokotu'u atu Sea, ko e me'a pango pe 'Eiki Palēmia he'eku 'eku kole 'anenai 'oku 'ikai ke ke tui mai kiate au ke tau fai mo tau kamata e Patiseti. Ka koe'uhí kuó ke hiki nima e Feitu'una pea 'oku ou faka'apa'apa ki he Feitu'una. 'Oua te mou me'a kovi mai ki he motu'á ni pehē 'oku ou, ke fai pē Pule'anga, 'ikai.

Ko mautolu te mau faka'apa'apa ki he Feitu'una he ko e fakanofa ia 'Ene 'Afió. 'I ai kau Palēmia ia kimu'a fakanofa he 'Ene 'Afió, tu'utu'u kehe pē 'enau to'onga 'anautolu 'i he Fale 'eiki ni Sea, 'ikai pē ke u sai'ia au he fa'ahinga Palēmia pehē. Ka ko u fokotu'u atu Sea, tuku 'aupito, 'aupito e ki'i pepa ko ē. Kapau 'oku 'i he Fakafofonga peá ke 'omai ki he Komiti Kakato.

'Omai ki he Komiti Kakato pea ke fakamatala fakalelei ke ongo'i 'e he ni'ihiki ko eni ko e 'ave ki he masiva. Ke 'ave ki he masiva he 'oku ke 'alu 'ave ki he masiva, 'oku tau filifili holo pe tautolu e anga 'etau me'a 'oku faí. 'Ange ki he Pule'angá, fokotu'u atu ka tau hoko atu 'Eiki Sea, kuo vave pe 'etau taimí. Sio kapau ne kamata 'a e Fale kuo me'a mai kakai e fonuá. Konga 'e 3 tautau ki ai fo'i kongá 'e 9 na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, ko 'ene 'osi ia. Peesi valungofulu tupú ko Vava'u mo tahi me'a ki ai Fakafofonga 13.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele na'a mau 'i heni pe fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmiá. Ko ho fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató?

Lord Tu'ilakepa: Ko u fokotu'u Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti.

Lord Tu'ilakepa: 'A e me'a fē ke tukuhifo ki lalo Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia, me'a mai.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e fakahoha'a atu 'anenaí 'oku ou pou pou pe au ki he me'a ko eni 'a e Nōpelé. 'Oku 'ikai ke toe ngofua ke alea'i ha *item* 'o kapau 'oku 'ikai ke kau he Patisetí 'i he kamata 'a e alea'i e Patisetí. Hangē ko eni ko e fakamalanga na'e toki fakahokó, ko e 'ū 'aitemi ia ko ení tau angamaheni pē.

'O kapau 'oku toki 'ai ke *increase* pe fakalahi 'a e pa'anga ko ē 'a e vāhengá. Taimi pe ko ē 'oku faí ai e feme'a'aki 'i he vouti 'a e Feitu'una ko e taimi ia 'e fai ai kole ko iá. Ko e angamaheni ia 'i hetau ngāue ko eni. 'A ia 'oku 'ikai tonu ke tau toe ala tautolu ki ha me'a 'oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e Patisetí kae 'oleva kuo foki mai Patiseti ki ho Fale Sea, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakama'ala'ala atu pe me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmiá. Koe'uhí ko e 'isiū ko ení 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he 'Esitimetí. Ka kuo tau 'osi tali tautolu ke tukuhifo e 'Esitimetí ki he Komiti Pa'angá. Nau fakapā atu pē 'anenaí 'o kapau te mou loto ki ai ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá pea na'e 'i ai mo e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató.

Kapau te mou loto ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakató 'e tali ai kātoa e toenga e ngaahi naunau ke alea'i fakataha pea mo e 'Esitimetí ke toki alea'i fakataha mo e 'Esitimetí 'i ha'ane foki ki he Komiti Kakató.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e tu’unga ia ‘oku tau ‘i ai he ‘ahó ni. Hou’eiki ko u kole atu tau faitu’utu’uni ki he *item* fika 10. Ko fē feitu’u ‘e ‘ave ki ai pe tali pe ta’etali.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakahoha’a fakamolemole.

‘Eiki Sea: Kātaki ‘Eiki Minisitā ‘oku lolotonga fai ‘eku lea atu ke mou manatu’i ‘etau Tohi Tu’utu’uni.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ia ko e ki’i tokoni atu pē mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e kole ‘oku faingofua. Ko ‘etau palotí, tali pe ta’etali me’a ko ení felāve’i ia mo e ‘Esitimetí. ‘Ikai ke tau feme’a’aki ki he kakanó he ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Pa’anga e kakano e ‘Esitimetí.

Uá, ko ‘etau loto taha ke tukuhifo ki he Komiti Pa’angá ke ‘alu fakataha mo e ‘Esitimetí pe tolu ko ‘etau hanga ‘o tukuhifo ki he Komiti Kakató ke tali ai ke toki alea’i fakataha mo e ‘Esitimetí ‘i ha foki mai ‘Esitimetí. Hou’eiki ko ‘etau fo’i laka ‘oku 3 pē Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Fokotu’u ke mohetolo Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 ki hano taimi totonu

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku ou fakamanatu atu pe ko e kupu konga 7, kupu 183, 184, 185 kamata meí he 183 Sea fakahū mai e Patisetí. 184 fakahū ki he Komiti Tu’uma’u ki he Pa’angá mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga Fakapule’anga. 185 fakahā loto ki he Patisetí. ‘Eiki Sea kuo ‘iai e taimi ‘o e fokotu’ú. Ko u kole atu tau mohetolo e 10 ki hono taimi totonu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a he ‘etau Tu’utu’uni. Te tau maumau’i pe ‘etau Tu’utu’uni Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea, tapu pe mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pehē ki he Kapinetí pehē ki he Hou’eiki Nōpelé, pehē ki he kau Fakafofonga Fale Aleá. Kātaki ko ‘eku vakai hifo ki hení ...

<010>

Taimi: 1530-1535

Dr. ‘Aisake Eke: ... ko e, mou, ko e ‘ai pe au ke mea’i pē ko ‘etau Patiseti ko eni ‘oku fe’amokaki ‘aki ‘a e 30 miliona. Ko e fika ko eni ki he ‘omai ko eni ko e ‘alu foki ke taki 200, 2 kilu fakalahi ‘aki ‘a e lolotonga ke 3 kilu ke 5 kilu. Ko e toko 17 fe’unga ia mo e 3.4 miliona pea kapau leva ‘e tānaki mo e Hou’eiki, Hou’eiki ‘e hū mai leva ki ai mo e 1.8.

Ko e tu’u ia ‘i he taimi ni ‘a ia ‘e 5.2 miliona ia, ‘ikai ke ‘i ai ha loki ia ‘e toe ‘atā. ‘Oku ou manatu pē ki he ‘alu ko ē ki Petelihema, ‘ikai ke toe ‘i ai ha loki. Ka ko e tu’u atu pē au Sea ko ‘eku lave atu pē au mei he Komiti Pa’anga na’a toe ongosia mai ki he Komiti Pa’anga Sea, ka ko ‘eku sio atu ‘aku ia ai, ka ko e mālō ‘aupito.

Eiki Sea: Hou'eiki te u tali 'a e 'uluaki me'a ko eni e, 'e 'Eiki Minisitā Lao, kupu 19(1) mo e (2). Ko e kupu ia na'a ne hanga 'o fakamafai'i hono fakahū mai 'etau 'asenita 'o a'u ai ki he konga 10 ko ē 'oku tau alea'i 'i he 'aho ni. Ko 'etau fo'i halafononga Hou'eiki 'oku 3, 'uluaki, ko 'etau tali pē ta'etali 'a e fokotu'u. Ua, kapau 'oku fiema'u ke hoko atu hono feme'a'aki fakataha pea mo e 'Esitimetri, ko 'etau tukuhiho ki he Komiti Pa'anga pē ko 'etau tukuhiho ki he Komiti Kakato ke toki hoko atu 'a e feme'a'aki ai fakataha mo e 'Esitimetri 'i ha'ane foki mai ki Fale Alea. Ko ia pē Hou'eiki. Ka na'e 'i ai 'a e fokotu'u ke tau mohetolo atu 'a e fokotu'u ko eni, ko e fokotu'u fakamuimui ia 'a ia te u ui 'a e pālōti 'o kapau 'oku 'ikai toe 'i ai ha fokotu'u.

Lord Nuku: Sea tapu pē pea mo e Feitu'una.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'a ni ki he fokotu'u ko eni. Ko e fokotu'u eni ia 'oku faka'ofa'ofa pē ia, he ko e fakakaukau ia 'a e Mēmipa 'o e Fale Alea, pea 'oku 'i heni ke ne fakahā 'ene fakakaukau. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke ta'ofi ai ha fokotu'u, pea 'oku ou lave'i pē Sea, ko e 'Esitimetri ka 'i ai ha fokotu'u felāve'i pea mo e Patiseti, 'oku 'atā ke fakahū mai ke alea'i hono alea'i ko ē 'o e Patiseti, ha me'a pē 'oku felāve'i mo e Patiseti.

Kapau ko eni, ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke u tui ki ai ko hono taimi ko eni ke tau hanga 'o pālōti'i 'a e fokotu'u ko eni. Ka 'oku ou tui ki he Fakafofonga, fakaholomui ho'o fokotu'u 'o fakahū mai 'i he taimi mo e vouti ko ē ko ē ke fakahū ai ke alea'i ai 'a e hiki ko eni. Ko fē potungāue 'oku 'i ai, fokotu'u mai ke alea'i ai, he 'oku 'atā pē ia Sea ke fai ha fokotu'u fekau'aki pea mo e Patiseti ke alea'i fakataha.

Ko e konga ko eni ko ē ki hono 'ai ko ē ke tau hanga 'o tali 'i he taimi ni, 'oku ou kole ki he Fakafofonga toki fakahū mai 'i he taimi ko ē 'i he vouti ko ē 'oku ke fakakaukau ke fakahū ai. Kapau ko Falepa'anga, fakahū mai ai ke toki alea'i ai 'a e anga 'a e fe'alu'aki holo 'a e pa'anga ke fai ko ē hono ngāue'i pē 'e tali pē 'ikai. Ka 'oku 'ikai ke u tui ke tau hanga 'etautolu 'o tamate'i 'a e, ha fokotu'u ko e fokotu'u mai ko 'ene fakakaukau 'oku lelei. 'Osi mahino 'a e lahi ia 'o e pa'anga.

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua ko 'eku tokoni atu pē ki ho'o fokotu'u. 'Ika ke lava ke fokotu'u ha Fokotu'u faka-Fale Alea ia 'i he Komiti Kakato, fiema'u ke tali ia 'i he Fale Alea ke tukuhiho ki he Komiti Kakato. 'A ia 'oku ke poupu koe ke tukuhiho ki he Komiti Kakato ke fakahoko ai alea.

Lord Nuku: 'Io, ko 'eku fokotu'u ko ē ko ē, ko 'eku fokotu'u atu ko ē 'a'aku ki he Fakafofonga, fakahū mai 'ene fokotu'u 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku ne fiema'u. He ko e fokotu'u ko eni 'oku fokotu'u mai 'i he taimi ni ke tau hanga 'o fakalahi 'a e Patiseti, ka ko e fokotu'u ko ē 'oku fiema'u ke fai hano vakai'i pē 'oku tonu ke fakalahi 'a e pa'anga fakavāhenga. Ko e me'a ia ko ē ko ē 'oku feinga mai ki ai 'a e Fakafofonga ko eni 11. Pea hangē ko eni ko e folau, ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke tatali, kae hangē ko e me'a ko ē na'e 'ikai ke fiemālie ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u, ko e 'a'ahi ki tu'apule'anga.

'Oku malava e 'ū fokotu'u ko eni ke liliu ai 'a e 'ū fika 'i he loto Patiseti, ka he 'ikai ke liliu ai 'a e Patiseti fakalukufua, ka 'oku 'i ai 'a e me'a ke fakalahi pea 'i ai 'a e me'a ke fakasi'isi'i, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fiema'u 'e he kakai koē 'o e fonua ke fokotu'u mai. Pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'a e 'i heni 'a e Fakafofonga ke fokotu'u mai 'a e fiema'u 'a e kakai. Ka 'oku

‘ikai ke u tui au ke tau hanga ‘etautolu ‘o pehē ‘oku ‘ikai, ‘oku hala ia. Ka ‘oku ou tui ‘oku ‘atā ki he Fakafongga ko e fiha eni ‘a e Patiseti ‘oku fokotu’u mai ai, na’e fai ‘a e fokotu’u mai ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Sea ko ē Komiti Pa’anga ‘i he ‘aho ni. Fokotu’u mai ke fakalahi ‘a e fika ko e nō ki he kau ngoue mo e me’a ka na’e ‘ikai ke ‘i ai hano fika ‘ona. Na’e lava pē ia ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Lord Nuku: ... ‘o feliuliuaki holo pē ‘i loto ‘o fakalahi ‘a e pa’anga nō ko ia.

‘Eiki Sea: Ko ia hangē ko e me’a na’a ku lave atu ki ai ‘Eiki Nōpele ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea eni ia ‘oku ‘ikai ko ha fokotu’u ngutu ia lolotonga ‘etau tipeiti. Ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea ke tu’utu’uni e Fale Alea ko fē leva e feitu’u te tau ‘ave ki ai pe te tau tali pē ta’etali he efiāfi ni pē te tau tukuhifo ki he Komiti Kakato ke hoko atu hono alea’i.

Lord Nuku: Ko ia kapau ko ia. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke ‘ohifo, kapau ‘e ‘ohifo fakataha pea ‘ohifo pē ko e me’a pē ‘a e Feitu’una ka ko e ‘uhinga ‘eku tokanga atu ‘oku ‘ikai ke u tui ke tau ta’ofi ha Fakafongga mo hane fokotu’u ‘i he Fale ko eni tautautefito ki he taimi ko eni.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke tau ta’ofi ‘etautolu ‘ene fokotu’u ko eni ‘oku tau lolotonga feme’a’aki ‘i he’ene fokotu’u. Ko ‘etau tali mo ‘etau ta’etali ko e me’a kehe ia e Fale ke mou me’a mai ki ai. Ko fē feitu’u ‘oku mou fiema’u ke tukuhifo ki ai te tau tali pē ta’etali pe te tau tukuhifo ki he Komiti Kakato pē ko e Komiti Pa’anga, mou me’a mai.

Lord Nuku: Ko u tui ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko eni ke alea’i fakataha mo e Patiseti pē ‘e fakalahi ‘a e pa’anga vāhenga ko eni ko ē fakavāhenga pē ‘ikai pea ko e me’a leva ia ‘a e Fale Alea ke toki faitu’utu’uni ai. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ke tau hanga ‘o alea’i ‘a e pa’anga ko eni hangē na’e me’a mai ki ai ko e 5 miliona poini, ko e tānaki ia. Ka ‘e malava ke fai ‘a hono fakakaukau’i ‘o e fokotu’u ko eni he ‘oku ‘uhinga lelei pē ia. ‘Oku tokoni ki he kakai ‘o e fonua, ka ko ‘eku ‘uhinga atu ia ‘a’aku ko ‘eku ‘uhinga atu ki he Fakafongga ke ne fakahū mai fakafokotu’u ke fengāue’aki mo e Patiseti he taimi ko ē ‘e alea’i ai e Patiseti ‘o fekau’aki mo e ‘uhinga ko ia. Ko e anga pē ia e fakakaukau Sea mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai. Toe fakafoki mai ‘ene tali, ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fakamālō au ki he tālanga kuo ‘osi fai pea ‘oku hangē pē ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafongga ‘Eua, kuo hangē ia kuo tau fakama’ama’a ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea. Te’eki foki ke ‘omai ha faingamālie ia ke u malanga atu he fo’i ono ko ē ke mahu’inga mālie. Ko e ‘uhinga ia ko u fanongo au ki ai ia ‘oku tau ‘uluaki lau ‘etautolu e fakamole kae ‘ikai ke tau sio ko e hā e ola ‘e ma’u mai ka tau ka fai ‘a e ngaahi me’a ko ē.

Ko e, ko ‘eku fakatātā, ko e fika 4. Ko e mahu’inga ko ē kakai ko ē ‘i tu’apule’anga ke tau ō ko ē ‘o talanoa mo kinautolu, ko ena ‘oku tau sio ko e 400 miliona ‘oku nau ‘omai ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ka u fakatonutonu ai leva Sea. Ko ‘eku ‘uhinga eni na’e ‘osi, ke faitu’utu’uni ‘ikai ko e taimi eni malanga mo e tipeiti. ‘A ia ko ‘etau ‘ave ki hē pē ko ‘etau

fakangata ai pē heni ka ko e ‘uhinga na’ a ke ‘osi faitu’utu’uni. Tukukehe ‘o kapau ‘oku ke toe pehē ‘e koe ke to’o ho’o fo’i tu’utu’uni ‘anenai.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia ‘oku ou tali ho’o fakatonutonu. ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ka ‘oku ou fakanounou atu pē ‘ikai ke u loto ke u toe malanga.

‘Eiki Sea: ‘Io ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko u pou pou foki ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 kātaki. Ko e kakano ho fokotu’u ‘oku ‘i he Komiti Pa’anga.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Sea: Kuo ‘osi tali he Fale Alea ke tukuhifo ‘a e ‘Esitimetri pea ‘oku ‘ikai ngofua ke tau toe lave ki ai. Ko ho’o fokotu’u ko e me’a kehe ia pē ko e faitu’u te tau ‘ave ki ai ko ia ‘oku fai ki ai e feme’a’aki. Kapau ‘oku ke fiema’u ke fakakau ki he feme’a’aki fekau’aki pes mo e ‘Esitimetri pea ko e faitu’u ‘e ua ‘e lava ‘ave ki ai. Ko e Komiti Pa’anga ke fou fakataha mai mo e ‘Esitimetri pē ko e Komiti Kakato ke tali ai ki he ‘Esitimetri. Pē ko ‘etau tu’utu’uni he ‘aho ni ke tali pē ta’etali ho fokotu’u ka ‘oku ou fokotu’u atu ke mohetolo hono tali mo ta’etali he koe’uhī ‘oku felāve’i mo e ‘Esitimetri ‘oku fiema’u pē ke alea’i fakalukufua.

‘I he’ene pehē ko fē faitu’u te tau ‘ave ki ai Komiti Pa’anga pē Komiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu pē Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kapau te tau tali ke ‘ave ki he Komiti Kakato, ‘e ‘osi ‘a e *Budget* ia ‘o paasi ia pea tau toki talanoa ki he fokotu’u ko eni?

‘Eiki Sea: ‘Ikai kātōa e ‘ū pepa ko eni felāve’i mo e ‘Esitimetri ‘e alea’i fakalukufua pē.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakataha mo ē?

‘Eiki Sea: Ko ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō.

‘Eiki Sea: Kalake. Ko ia ‘oku loto ke tau tukuhifo ki he Komiti, ‘Eua 11 toe ‘i ai ha’o fokotu’u?

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘oku ou fakatonutonu atu pē ‘eku fokotu’u ke ...

<007>

Taimi: 1540-1545

Dr. Taniela Fusimālohi: ... koe'uhi ko e, ke u fakafoki atu 'a e 'ave ki he Komiti Pa'anga koe'uhi 'e maumau ai 'etau ngāue. Ka 'oku ou kole atu au ke mohetolo mu'a ki hono taimi totonu. Ko e 'uhinga 'a e ngaahi fokotu'u ia ko ē 'i he taimi 'e 'omai ai e vouti 'a e Feitu'ú na ke hū ki ai.

'Eiki Sea: 'A ia ko e Komiti Kakato ke tukuhifo ki ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Pea ki he taimi 'e alea'i ai e vouti 'a e Feitu'una ke fai ai.

'Eiki Sea: 'I he Komiti Kakato ko e taimi ia 'oku alea'i ai 'a e 'ū vouti. Ko ia 'Eua 11 ke fakapapau'i pē 'etau, ho'o fokotu'u. Tau pālōti Hou'eiki. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo 'a e *item* fika 10 ki he Komiti Kakato ke alea'i fakalukufua pea mo e 'Esitimetri fakahā mai ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022 ki he Komiti Kakato

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'AisakeValu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 11 'etau 'asenita ko e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2022/2023. Tongatapu 5.

Fokotu'u ke tali Palani Fakaangaanga Fakata'u e 'Atita Seniale ki he 2022/2023

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti pehē ki he Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga Fale Alea. Fokotu'u atu ke tau tali 'a e palani 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita, Fakaangaanga ko eni ki he ta'u 2022/2023. Pea 'oku sai pē ia he 'oku fakalukufua pē ia ka toki 'i ai ha me'a ia 'e fiema'u pē ia 'e he Fale Alea mahalo ... toki hū atu pē ia ai. Ko u fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kātaki te'eki ke lau e palani. Kole atu ki he Kalake ke ne lau e tohi fakahū mai 'aki ka tau pālōti ai pē.

Kalake Tēpile: 'Ulu'itohi pē 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale.

'Aho 29 'Epeleli 2022.

'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa,
Fale Alea,
Nuku'alofa.

Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2022/23

Fakatatau ki he kupu 22 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 Lao.

'Oku ou faka'apa'apa heni ke u fakahū atu 'a e Palani Fakaangaanga 'a e 'Atita Seniale ki he Ta'u 2022/23 'a ia 'oku ou fakamatala ai 'a 'eku fokotu'u polokalama ngāue ki he ta'u fakapa'anga hoko 2022/23.

Hangē ko ia ko e tu'utu'uni 'a e lao 'oku ou fakaafe'i atu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ki ha'amou tānaki mai ki he palani fakaangaanga ni pea 'e hili ha'aku vakai ki ha'amou tānaki mai, 'e malava ke u tānaki ia ki he palani ke ma'u 'a e palani fakata'u kakato 'a ia te u fakahū atu kimu'a 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2022. Ko u fiefia ke 'oatu ha toe ngaahi fakamatala mavahe 'o ka fiema'u.

I he loto faka'apa'apa mo'oni

.....
Kelepi Makakaufaki *Jnr*
'Atita Seniale Le'ole'o

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e kau Fakafofonga ne fiema'u 'atita'i pa'anga fakavāhenga

Lord Tu'iha'angana: Fakatapu 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē eni ia pē 'oku ai ha me'a te ke tokoni mai ai. Ko u tui pē au ki he me'a na'e fokotu'u atu 'e Tongatapu Fika 5. Lave'i pē foki na'e toki kakato e ngāue 'a e 'Atita ki he ngaahi Vāhenga Fili 'e 17 ka ko 'eku kole fakama'ala'ala pē 'aku ki he Feitu'una ko e 'uhinga na'a ku lave'i na'e taimi ko ē na'a ke me'a atu, kae ki'i fakahoko fatongia e motu'a ni.

Na'e ai e kau Fakafofonga na'a nau kole mai ke, nau fiema'u ke ki'i 'atita'i 'enau ki'i 'ofisi tautautefito eni ki he kau Fakafofonga fo'ou na'e fetongi. Pē 'oku hu'u taha atu pē mo e Fakafofonga Fika 5 ke tau paasi pē 'etautolu eni ko e 'uhinga foki ko koe 'oku ke Taki he potungāue kae toki hū atu pē e fanga ki'i fiema'u pehē ia ke ke hanga 'o toki femahino'aki ki ai mo e 'Atita. ...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Sea: ... 'Eiki Nōpele ko u fakatokanga'i pē 'a e *issue* ko eni ka te u kole atu ke tuku mai ha faingamālie ke fai ha talanoa ki he 'Atita Seniale. Ko e ngāue ko eni e 'Atita neongo 'oku tau'atāina ka 'oku 'i ai pē faingamālie ke fakahū atu ha ngaahi ngāue makehe 'o ka loto ki ai e Fale. Pea ko u manatu'i au e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai ke 'atita'i 'a e *CF* ko eni e kau Fakafofonga Fale Alea 'e 17. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau

tali *item* fika 11 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale ki he Ta'u 2022/2023 fakahā mai ho nima.

Paloti tali Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale ki he Ta'u 2022/2023

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Fohe, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki, ko 'ene ngata ia 'etau 'asenita 'i he Fale Alea. Ko e toenga 'etau ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato fakatatali ai ki ha lava 'a e ngāue ko eni 'a e Komiti Pa'anga. Hou'eiki te u toloi e Fale ki he 'aho ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, Sea fakamolemole mu'a ke ki'i fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua me'a mai.

Tokanga ke fakatokanga'i ha Sea Le'ole'o ki he Komiti Kakato

'Eiki Minisitā Fonua: He ko ena 'oku 'ikai ke 'asi ia ho 'asenita ha me'a makehe pea toki kelesi. Ko e ki'i me'a makehe pē ko u fakahoha'a atu ai 'oku 'ikai ke kakato ho Fale. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Sea Komiti Kakato he tūkua e tu'utu'uni 'o e Fale Alea ke fai ha fakataha. Ko e ki'i fakatokanga atu pē pē 'e fai hano fakatokanga'i ha Sea Le'ole'o ki he Komiti Kakato kae kakato ho Fale mālō Sea.

Fakamafai'i kupu 151 e 'Eiki Sea Fale Alea ki hono fili ha Sea Komiti Fakataimi

'Eiki Sea: Mālō ko ia 'oku fakatokanga'i pē ko e Sea 'o e Komiti Kakato 'oku lolotonga folau 'i he 'uhinga fakafo'ituitui. 'Oku ou tui 'e me'a mai pē ke ne tataki 'a e Komiti Kakato ka koe'uhí 'oku 'i ai pē 'a e tu'utu'uni Hou'eiki 'i he kupu 151 'oku fakamafai'i ai e Sea Fale Alea ke ne fili ha Sea Komiti Kakato Fakataimi. Ko e taimi ko ē te tau fiema'u ai ke tau liliu ki he Komiti Kakato ko e toki taimi ia te u ngāue'aki ai e mafai ko ia ke u fili ha taha 'ia moutolu. Kole atu ke mou teuteu pē te u fili fakatupakē atu pē 'i he 'aho ko ē 'e fiema'u ai 'o kapau 'e kei mama'o e Sea Komiti Kakato, ha taha ke ne fakafofonga'i ke hoko ko e Sea Le'ole'o.

Hou'eiki hangē ko e me'a nau kamata 'aki 'anenaí 'uluaki ko u fie fakamālō atu Hou'eiki homou ma'u taimi, kātaki ko u tui ko e feme'a'aki he 'aho ni 'oku mahino 'oku tau hangē ko ē 'oku tau toe fo'ou ki he Fale Aleá. 'Oku 'i ai e ngaahi *issue* heni 'oku toe tālanga'i ka ko e ngaahi me'a angamaheni pē ia 'oku tonu ke mou 'osi mea'i, 'o 'ikai hoko mei he fakatupunga

mei he kau Fakafofonga fo'ou mai ki he Fale Alea ni ka ko e ni'ihī pē 'ia moutolu 'oku mou 'osi taukei mo matu'otu'a 'i he Fale 'eiki ni.

Ka neongo ia Hou'eiki ko u fakamālō atu te u toloi e Fale ki he 'aho 8 'o Sune 'a ia ko e Pulelulu ia 'o e uike kaha'u. Fakatokanga'i ko e 'aho mālōlō e 'aho 6 'a e Mōnite. Ko u tui mahalo ko e taimi fe'unga ia ki he Komiti Pa'anga, ko eni 'oku kamo mai pē Sea 'o e Komiti Pa'anga fakakakato 'ene ngāue. Pehē foki ki he lipooti 'e fakahū atu ke mou me'a ki ai Hou'eiki mei he *Budget Mission*.

Ko e me'a te u fakamanatu atu Hou'eiki ki he Hou'eiki Minisitā Kapineti ko e ngaahi Tohi Fehu'i faka-Fale Alea 'oku 'i ai e taimi pau ke mou tali tohi mai ki ai. 'Oku 'i ai e ni'ihī 'ia moutolu 'oku te'eki ke mou fakakakato mai e fiema'u ko ia. Ko u fie fakamanatu atu pē ke maau mai e ngaahi tali ko ia ki he'etau fakataha hoko. Ko e, ko e tohi Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke mou tohi mai 'oku fai e ngāue ki ai, ke mou tali mahino mai pē ki he Hou'eiki Fakafofonga ke nau me'a ki ai. Ko ia pē Hou'eiki mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi tuku

(Pea na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>